धर्म-सिद्धान्त —एक

१. सबै प्रभुका पुत्र–

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।
मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति।। (गीता, १५/७)

सबै मानिस ईश्वरका सन्तान हुन्।

२. मानव-शरीरको सार्थकता–

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्।। (गीता, ९/३३)

सुखरहित, क्षणभंगुर तर दुर्लभ मानिस शरीर पाएर मेरो भजन गर अर्थात् भजनको अधिकार मनुष्यलाई नै प्राप्त छ।

३. मानिसका मात्र दुई जात–

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु।। (गीता, १६/६)

मानिसहरू दुई प्रकारका मात्र छन्– देवता र असुर। जसको हृदयमा दैवी सम्पत्तिले काम गर्छ त्यो देवता हो र जसका हृदयमा आसुरी सम्पत्तिले काम गर्छ त्यो असुर हो। तेस्रो अरु कुनै जाति सृष्टिमा छैन।

४. सबै कामना ईश्वरबाट सुलभ–

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान्।। (गीता, ९/२०)

मलाई भजेर मानिसहरू स्वर्गसम्मको कामना गर्छन् म तिनीहरूलाई दिन्छु। अर्थात् सबैथोक एक परमात्माबाट सुलभ छ।

।। ॐ श्री परमात्मने नमः ।।

।। अथ श्रीमद्भगवद्गीता ।।

।। यथार्थ गीता ।।

।। अथ प्रथमोऽध्यायः ।।

प्रथम अध्याय

धृतराष्ट्र उवाच

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय।।१।।

धृतराष्ट्रले सोधे– "हे सञ्जय! धर्मक्षेत्र, कुरुक्षेत्रमा एकत्रित युद्धको इच्छा भएका मेरा र पाण्डुपुत्रहरूले के गरे?"

अज्ञानरूपी धृतराष्ट्र र संयमरूपी सञ्जय। अज्ञान मनभित्र हुन्छ। अज्ञानले ढाकिएको मन धृतराष्ट्र जन्मान्ध छ; तर संयमरूपी सञ्जयको माध्यमले यसले देख्छ, सुन्छ। उसले बुझ्छ कि परमात्मा नै सत्य हो, तैपनि जबसम्म उसबाट उत्पन्न मोहरूपी दुर्योधन जीवित छ, उसको दृष्टि सधैं कौरवहरूमा नै रहन्छ, विकारहरूमा नै रहन्छ।

शरीर एउटा क्षेत्र हो। जब हृदय–देशमा दैवी सम्पत्तिको बाहुल्य हुन्छ, तब यो शरीर धर्मक्षेत्र बन्छ र जब यसमा आसुरी सम्पत्तिको बाहुल्य हुन्छ तब यो शरीर कुरुक्षेत्र बन्छ। 'कुरु' भनेको गर– यो शब्द आदेशात्मक हो। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– प्रकृतिबाट उत्पन्न तीनवटै गुणद्वारा परवश भएर मानिसले कर्म

।। ॐ श्री परमात्मने नमः ।।

।। अथ द्वितीयोऽध्यायः ।।

दोस्रो अध्याय

प्रथम अध्याय गीताको प्रवेशिका हो, जसको प्रारम्भमा बटुवालाई प्रतीत हुने अपठ्याराहरूका चित्रण छ। लड्नेहरू सबै कौरव र पाण्डवहरू थिए; तर आशङ्काको पात्र मात्र अर्जुन हो। अनुराग नै अर्जुन हो। इष्टको अनुरूप राग नै बटुवालाई क्षेत्र–क्षेत्रज्ञको सङ्घर्षकोलागि प्रेरित गर्दछ। अनुराग आरम्भिक स्तर हो। पूज्य महाराजज्यू भन्नुहुन्थ्यो– "सद्‌गृहस्थ आश्रममा रहँदै ग्लानि हुनलागोस्, अश्रुपात् होस्, कण्ठ अवरुद्ध हुनलागोस्। अनि सम्झनु पर्छ कि यहाँबाटै भजन आरम्भ भयो।" अनुरागमा यी सबै कुराहरू आउँछन्। त्यसमा धर्म, नियम, सत्सँग, भाव सबै विद्यमान हुनेछन्।

अनुरागको प्रथम चरणमा पारिवारिक मोह बाधक बन्दछ। पहिले मानिस चाहन्छ कि उसले त्यस परम सत्यलाई प्राप्त गरोस्; तर अघि बढेर ऊ देख्दछ कि यी मधुर सम्बन्धहरूको उच्छेद गर्नु पर्नेछ, तब हताश थाल्छ। ऊ पहिलेदेखि जे–जसो धर्म–कर्म मानेर गर्दथ्यो, त्यतिमा नै सन्तोष गर्न लाग्छ। आफ्नो मोहको पुष्टिकोलागि ऊ प्रचलित रूढिहरूको प्रमाण पनि प्रस्तुत गर्दछ– जस्तै अर्जुनले गरे कि कुलधर्म सनातन हो। युद्धबाट सनातन धर्मको लोप हुनेछ, कुलक्षय हुनेछ, स्वैराचार फैलिने छ। यो अर्जुनको उत्तर थिएन बरू सद्‌गुरुको सान्निध्यभन्दा पूर्व अँगालेको एउटा कुरीति मात्र थियो।

यिनै कुरीतिहरूमा अल्झिएर मानिसले पृथक्–पृथक् धर्म, विभिन्न सम्प्रदाय, सानो–ठूलो गुट र असंख्य जातिहरूको रचना गर्छन्। कोही नाक थिच्दछन् कोही कान चिर्छन् कसैको स्पर्शले धर्म नष्ट हुन्छ त कतै रोटी–पानीले धर्म नष्ट हुन्छ। अनि के अछूत वा छूनेहरूको दोष हो? कहिल्यै पनि होइन, दोष हाम्रो

भ्रमदाताहरूको हो। धर्मको नाममा हामी कुरीतिका शिकार छौं, यसैले दोष हाम्रो हो।

महात्मा बुद्धको समयमा केश-कम्बल एउटा सम्प्रदाय थियो, जसमा कपाल बढाएर कम्बल जस्तो प्रयोग गर्नुलाई पूर्णताको मानदण्ड मानिन्थ्यो। कोही गोव्रतिक (गाइजस्तो जीवनयापन गर्ने) थिए, त कोही कुक्कुरव्रतिक (कुकुरजस्तो खाने-पिउने, रहनेहरू) थिए, ब्रह्मविद्याको यिनीहरूसँग कुनै सम्बन्ध छैन। सम्प्रदाय र कुरीति पहिले पनि थिए, आज पनि छन्। यसै प्रकार श्रीकृष्णकालमा पनि सम्प्रदाय थिए, कुरीतिहरू थिए। ती मध्ये केही कुरीतिको शिकार अर्जुन पनि थियो। उसले चार तर्क प्रस्तुत गरे- १- यस्तो युद्धबाट सनातन धर्म नष्ट हुनेछ, २- वर्णसङ्कर उत्पन्न हुनेछ, ३- पिण्डोदक क्रिया लुप्त हुनेछ र ४- हामीहरू कुलक्षयद्वारा महान् पाप गर्न उद्यत भएका छौं।

सञ्जय उवाच

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः।।१।।

सञ्जयले भने- करुणाले व्याप्त, अश्रुपूर्ण व्याकुल आँखा भएका ती अर्जुनप्रति '**मधुसूदन**'- मदलाई विनाश गर्ने भगवान्ले यो वचन भन्नुभयो-

श्रीभगवानुवाच

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ।।२।।

अर्जुन! यस विषम स्थानमा तिमीलाई यस्तो अज्ञान कहाँबाट आयो? विषम स्थान अर्थात् जसको बराबरी सृष्टिमा कुनै स्थान छँदैछैन, पारलौकिक छ लक्ष्य जसको, यस्तो निर्विवाद स्थानमा तिमीलाई अज्ञान कहाँबाट भयो? अज्ञान किन? अर्जुन त सनातन धर्मको रक्षाको लागि कटिबद्ध छ। के सनातन धर्मको रक्षाकोलागि प्राणको बाजी लगाएर तत्पर हुनु अज्ञान हो? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- हो, यो अज्ञान हो। न त सम्भावित पुरुषहरूद्वारा यसको आचरण गरिएको छ, यसले न त स्वर्ग नै दिने छ, न यसले कीर्ति नै गर्ने छ। सतमार्गमा जो दृढतापूर्वक

आरूढ छ, उसलाई आर्य भनिन्छ। गीता आर्य संहिता हो। परिवारको लागि मरिमेट्नु यदि अज्ञान हुँदैनथ्यो, भने महापुरुषहरू त्यसमा अवश्य हिडेका हुन्थे। यदि कुलधर्म नै सत्य भएको भए स्वर्ग र कल्याणको नि:श्रेणी अवश्य बन्थ्यो। यो कीर्तिदायक पनि होइन। मीराले भजन गर्न लागी तब **'लोग कहे मीरा भई बावरी, सास कहे कुलनाशी रे।'** जुन परिवार, कुल र मर्यादाको लागि मीराकी सासु रोई रहेकी थिइन्, आज त्यो कुलवन्ती सासुलाई कसैले पनि जान्दैन, मीरालाई विश्वले जान्दछ। ठीक यसैप्रकार परिवारको लागि जो परेशान छन् उनको पनि कीर्ति कहिलेसम्म रहनेछ? जसमा कीर्ति छैन, कल्याण छैन, महापुरुषहरूले बिर्सेर पनि जसको आचरण गरेनन्, त सिद्ध छ कि त्यो अज्ञान हो। अत:-

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप।।३।।

अर्जुन! नपुंसक नहोऊ। के अर्जुन नपुंसक थियो? के तपाई पुरुष हुनुहुन्छ? नपुंसक त्यो हो जो पौरुषहीन छ। सबैले आफ्नो बुद्धि अनुसार पुरुषार्थ नै गर्दछन्। किसान रात-दिन रगत-पसीना एक गरेर खेतमा पुरुषार्थ नै त गर्दछ। कोही व्यापारमा पुरुषार्थ सम्झन्छ त कोही पदको दुरूपयोग गरेर पुरुषार्थी बन्दछ। जीवनभरि पुरुषार्थ गरेर पनि रित्तो हात जानुपर्दछ। स्पष्ट छ कि यो पुरुषार्थ होइन। शुद्ध पुरुषार्थ हो 'आत्म-दर्शन'। गार्गीले याज्ञवल्क्यसँग भनिन्-

नपुंसकः पुमान् ज्ञेयो यो न वेत्ति हृदि स्थितम्।
पुरुषं स्वप्रकाशं तस्मानन्दात्मानमव्ययम्।। (आत्म-पुराण)

त्यो पुरुष हुँदा हुँदाहुँदै पनि नपुंसक हो जसले हृदयस्थ आत्मालाई चिन्दैन। त्यो आत्मा नै परुषस्वरूप, स्वयंप्रकाश, उत्तम, आनन्दयुक्त र अव्यक्त छ। उसलाई पाउने प्रयास नै पौरुष हो। अर्जुन! तिमी नपुंसक नबन्। यो तिम्रो लायक छैन। हे परंतप! हृदयको क्षुद्र दुर्बलता त्यागेर युद्धको लागि उठ। आसक्तिलाई त्याग गर। यो हृदयको दुर्बलता मात्र हो। यसमा अर्जुनले तेस्रो प्रश्न प्रस्तुत गरे-

अर्जुन उवाच

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन।
इषुभिः प्रति योत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन।।४।।

अहङ्कारलाई शमन गर्ने मधुसूदन! म रणभूमिमा पितामह भीष्म र आचार्य द्रोणसँग कसरी बाणले युद्ध गरूँला, किनकि अरिसूदन! उनीहरू दुबै पूजनीय छन्।

द्वैत नै द्रोण हो। प्रभु बेग्लै छन्, हामी बेग्लै छौं– द्वैतको यो ज्ञान नै प्राप्तिको प्रेरणाको आरम्भिक स्रोत हो। यो नै द्रोणाचार्यको गुरुत्व हो। भ्रम नै भीष्म हो। जबसम्म भ्रम छ, तबसम्म छोरा–छोरी, परिवार, आफन्त सबै आफ्नै लाग्छन्। आफ्नो लाग्नमा भ्रम नै माध्यम हो। आत्मा यिनीहरूलाई पूज्य मानेर यिनीहरूसँग रहन्छ कि यी पिता हुन्, हजुरबुबा हुन्, कुलगुरु हुन् इत्यादि। साधनको पूर्तिकालमा '**गुरु न चेला, पुरुष अकेला।**'

न बन्धुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यः।
चिदानन्दरूपः शिवोऽहम् शिवोऽहम्।। (आत्मषट्क, ५)

जब चित्त त्यो परम आनन्दमा विलीन हुन्छ, तब न गुरु ज्ञानदाता र न शिष्य ग्रहणकर्ता नै रहन्छ। यही परमका स्थिति हो। गुरुको गुरुत्व पाएपछि गुरुत्व एकजस्तो हुन्छ। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– "अर्जुन! तिमी ममा निवास गर्नेछौ।" जस्तै श्रीकृष्ण उस्तै नै अर्जुन र ठीक उस्तै नै पाउने महापुरुष हुनपुग्छ। यस्तो अवस्थामा गुरुको पनि विलय हुन्छ। गुरुत्व हृदयमा प्रवाहित हुन्छ। अर्जुन गुरूपदलाई ढाल बनाएर यस सङ्घर्षमा प्रवृत्त हुन् आलटाल गर्नथाल्छ। ऊ भन्दछ–

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान्।।५।।

यी महानुभाव गुरुजनहरूलाई न मारीकन म यस लोकमा भिक्षाको अन्नलाई नै श्रेयस्कर सम्झन्छु। यहाँ भिक्षाको अर्थ उदर–पोषणको लागि भीखमाँग्नु

होइन बरू सत्पुरुषको अलिकति सेवाद्वारा उहाँबाट कल्याणको याचना नै भिक्षा हो। '**अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्।**' (तैत्तिरीय०उप० भृगुवली ३/२/१) अन्न एकमात्र परमात्मा हो जसलाई प्राप्त गरेर आत्मा सधैंको लागि तृप्त हुन्छ। कहिले पनि अतृप्त हुँदैन। हामी महापुरुषको सेवा र याचनाद्वारा विस्तारै-विस्तारै ब्रह्म-पीयूष प्राप्त गर्न सकौं; तर यो परिवार पनि नछुटोस्, यो नै अर्जुनको भिक्षान्नको कामना हो। संसारमा अधिकांश मानिसहरू यस्तै गर्छन्। उनीहरू चाहन्छन् कि पारिवारिक स्नेह-सम्बन्धलाई मार्न नपरोस् र मुक्ति पनि विस्तारै-विस्तारै मिलोस; तर हिड्ने बटुवाका लागि जसको संस्कार यसभन्दा माथि छ, जसमा सङ्घर्षको क्षमता छ, स्वभावमा क्षत्रियत्व प्रवाहित छ, उसको लागि यस भिक्षान्नको विधान छैन। स्वयं नगरेर याचना गर्नु भिक्षान्न हो। गौतम बुद्धले पनि मज्झिम निकायको धम्मदयाद सुत्त (१/१/३)मा यस भिक्षालाई आमिषदायाद भनेर हेला गरेको छन् जबकि शरीर-निर्वाहको दृष्टिले सबै भिक्षु थिए।

यी गुरुजनहरूलाई मारेर के पाइने छ? यस लोकमा रगतमा मुछिएको अर्थ र कामको भोग नै त भोग्न पाइने हो। अर्जुन कदाचित् सोच्दथे कि भजनबाट भौतिक सुखहरूको मात्रामा अभिवृद्धि हुनेछ। यति सङ्घर्ष बेहोरिसकेपछि पनि यस शरीरको पोषक अर्थ र कामको भोग नै त पाइने हो। ऊ पुनः तर्क दिन्छ-

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः।।६।।

यो पनि निश्चित छैन कि त्यो भोग पाइन्छ नै। म यो पनि बुझ्दिन कि मेरो लागि के गर्नु श्रेयस्कर छ; किनकि जे जति मैले भने त्यो अज्ञान प्रमाणित भयो। यो पनि ज्ञात छैन कि हामी जित्नेछौं वा उनीहरू जित्नेछन्। जसलाई मारेर हामी बाँच्न पनि चाहँदैनौं, तिनै धृतराष्ट्रका पुत्र हाम्रो सामुने उभिएका छन्। अज्ञानरूपी धृतराष्ट्रबाट उत्पन्न मोह इत्यादि स्वजन समुदाय समाप्त नै हुनेछन् भने हामी बाँचेर के गर्नेछौं? अर्जुन फेरि सोच्दछ कि जे जति मैले भनें, कदाचित् त्यो पनि अज्ञान हुनसक्छ, अतः प्रार्थना गर्दछ-

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्।।७।।

कायरताको दोषबाट नष्ट स्वभाव भएको, धर्मको विषयमा बिल्कुल मोहित चित्त भएको म तपाईसँग सोद्धछु, जे जसो निश्चित परमकल्याणकारी छ त्यो साधन मेरो लागि भन्नुस्। म तपाईको शिष्य हुँ, तपाईको शरणमा छु, मलाई सम्हाल्नुस्। मात्र शिक्षा न दिनुस्, बरू जहाँ लडबडाउँछु त्यहाँ समात्नुस्। "लाद दे लदाय दे और लदानेवाले साथ चले। कदाचित् रास्ते में गट्ठर गिर पड़ेगा तो कौन लदवायेगा"– यस्तै समर्पण अर्जुनको छ।

यहाँ अर्जुनले पूर्ण समर्पण गरिदिए। अहिलेसम्म ऊ श्रीकृष्णलाई आफ्नै स्तरको सम्झन्थे, अनेकौं विद्यामा आफूलाई केही अगाडि नै मान्दथे। यहाँ उनले आफ्नो बागडोर श्रीकृष्णलाई वस्तुतः अर्पण गरिदिए। सद्गुरु पूर्तिपर्यन्त हृदयमा रहेर साधकसँग हिड्छ। यदि उहाँ साथमा रहेन् भने साधक पार हुन सक्दैन। युवती छोरीको परिवारले जसरी विवाहसम्म उसलाई संयमको शिक्षा दिंदै बचाएर लिएर जान्छन्, ठीक त्यसैप्रकार सद्गुरु आफ्नो शिष्यको अन्तरात्मादेखि रथी भएर उसलाई प्रकृतिको अपठ्याराहरूबाट निकालेर पार गरिदिन्छन्। अर्जुन निवेदन गर्छ कि हे प्रभु एउटा कुरा अझै छ–

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्।।८।।

भूमिमाथि निष्कण्टक धन–धान्यसम्पन्न राज्यको र देवताहरूको स्वामी इन्द्रपदलाई पाएर पनि म त्यो उपायलाई हेर्दिन जो मेरो इन्द्रियहरूलाई सुकाई शोकलाई मेटाउन सकोस्। जब शोक छँदै छ भने यो सबै लिएर नै म के गर्नेछु? यदि यति मात्र पाउनु छ भने क्षमा गर्नुस्। अर्जुनले सोचे, अब यसका अगाडि भन्ने पनि के होला?–

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तप।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह।।९।।

सञ्जयले भने– हे राजन्! मोहनिशाजयी अर्जुनले हृदयका सर्वज्ञ श्रीकृष्णसँग यो भने कि 'गोविन्द! म युद्ध गर्ने छैन।' चुप लागे। अहिलेसम्म अर्जुनको दृष्टि पौराणिक छ जसमा कर्मकाण्डहरूको साथ भोगहरूको उपलब्धिको विधान छ, जसमा स्वर्ग नै सबैथोक मानिन्छ– जसमा श्रीकृष्ण प्रकाश पार्नुहुनेछ कि यो विचारधारा पनि गलत छ।

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः।।१०।।

त्यसपछि हे राजन्! अन्तर्यामी योगेश्वर श्रीकृष्णले दुबै सेनाहरूका बीचमा त्यस शोकयुक्त अर्जुनलाई हाँस्दै यो वचन भन्नुभयो–

श्रीभगवानुवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः।।११।।

अर्जुन! तिमी शोक नगर्ने योग्यहरूको लागि शोक गर्छौ र पण्डितहरूको जस्तै वचन भन्छौ, तर बुद्धिसम्पन्न पण्डितजन जसका प्राण गइसक्यो उसको लागि तथा जसको प्राण गएको छैन उसको लागि पनि शोक गर्दैनन्, किनकि उनीहरू पनि मर्नेछन्। तिमी पण्डितहरू जस्तो कुरा गर्छौ वस्तुतः ज्ञाता होइनौं; किनकि–

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्।।१२।।

हुनत यस्तो पनि छैन कि म अथवा सद्गुरु कुनै समयमा थिएन अथवा तिमी अनुरागी अधिकारी अथवा '**जनाधिपाः**'– राजाहरू अर्थात् राजसी वृत्तिमा पाइने अहं थिएन र यस्तो पनि छैन कि अगाडि हामी सबै रहनेछैनौं। सद्गुरु सधैं रहनेछन्, अनुरागी सधैं रहनेछन्। यहाँ योगेश्वर श्रीकृष्णले योगको अनादितामाथि

प्रकाश पार्नुहुँदै भविष्यमा पनि उसको विद्यमानतामा जोड दिनुभयो। मर्नेहरूकोलागि शोक नगर्नका लागि कारण बताउँदै वहाँले भन्नुभयो–

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति।।१३।।

जुन प्रकारले जीवात्माको यस शरीरमा कुमार, युवा र बुद्धावस्था हुन्छ, त्यसैप्रकार अर्को–अर्को शरीरको प्राप्तिमा धीर पुरुष मोहित हुँदैनन्। कुनै बेला तपाई बालक हुनुहुन्थ्यो, विस्तारै–विस्तारै युवा हुनुभयो, त्यसपछि तपाई मर्नु त भएन? फेरि बृद्ध हुनुभयो, पुरुष एउटै छ; त्यसैप्रकार अलिकति पनि फाटो नयाँ शरीरको प्राप्तिमा हुँदैन। कलेवरको यो परिवर्तन तबसम्म चल्नेछ, जबसम्म परिवर्तनभन्दा परको वस्तु प्राप्त नहोओस्।

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत।।१४।।

हे कुन्तीपुत्र! सुख–दुःख, सर्दी र गर्मी दिने इन्द्रियहरू र विषयहरूको सँयोग नै अनित्य छन्, क्षणभङ्गुर छन्। अतः भरतवंशी अर्जुन! तिमी यसको त्याग गर। अर्जुन इन्द्रिय र विषयको सँयोगजन्य सुखको स्मरण गरेर नै विकल थिए। कुलधर्म, कुलगुरुहरूको पूज्यता इत्यादि इन्द्रियहरूको लगाउ अन्तर्गत छन्। यी क्षणिक हुन्, झूठो हुन्, नाशवान् हुन्। विषयहरूको सँयोग सधै पाइने छैन र न सधैं इन्द्रियहरूमा क्षमता नै रहनेछन्। अतः अर्जुन! तिमी यसलाई त्याग, सहन गर। किन? के हिमालयको लडाई थियो जसमा अर्जुनले जाडो सहनु पर्थ्यो? अथवा के यो मरुभूमिको लडाई हो जसमा अर्जुनले गर्मी सहनु पर्थ्यो? 'कुरुक्षेत्र' जस्तो कि मानिसहरू बाहिर भन्दछन् समशीतोष्ण स्थल हो। जम्मा अठार दिन त युद्ध भयो, यतिकैमा जाडो–गर्मी कता बितिसक्यो? वस्तुतः सर्दी–गर्मी, दुःख–सुख, मान–अपमानलाई सहन गर्नु एउटा योगीमा निर्भर गर्दछ। यो हृदय–देशको युद्धको चित्रण हो, यहाँ बाहिरी युद्धको लागि गीताले भन्दैन। यो क्षेत्र–क्षेत्रज्ञको सङ्घर्ष हो, जसमा आसुरी सम्पद्लाई बिल्कुल शान्त गरी परमात्मामा स्थिति दिलाएर दैवी सम्पद् पनि शान्त हुन्छ। जब विकार नै हुदैन भने सजातीय प्रवृत्तिहरूले कसमाथि आक्रमण गरून्? अतः पूर्णत्वको साथै

उनीहरू पनि शान्त हुन्छन्, योभन्दा पहिले होइन। गीता अन्तर्देशको युद्धको चित्रण हो। यस त्यागबाट के पाइने? यसबाट लाभ के छ? यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते।।१५।।

किनकि हे पुरुषश्रेष्ठ! दुःख–सुखलाई समान ठान्ने जुन धीर पुरुषलाई इन्द्रिय र विषयहरूको सँयोगले व्यथित गर्न पाउदैन्, त्यो मृत्युभन्दा पर अमृतत्व प्राप्तिको योग्य हुन्छ। यहाँ श्रीकृष्णले एउटा उपलब्धि 'अमृत'को चर्चा गर्नुभयो। अर्जुन सोच्दथे कि युद्धको परिणाममा स्वर्ग पाइने वा पृथ्वी; तर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि न स्वर्ग र न पृथ्वी, बरू अमृत पाइनेछ। अमृत हे हो?–

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः।।१६।।

अर्जुन! असत् वस्तुको अस्तित्व छैन, त्यो छँदैछैन, त्यसलाई रोक्न सकिंदैन र सत्यको तीनवटै कालमा अभाव छैन, त्यसलाई समाप्त गर्न सकिन्न। अर्जुनले सोधे– के भगवान् हुने नाताले तपाई भन्नुहुन्छ? श्रीकृष्णले बताउनुभयो– म त भनी नै रहेको छु, यी दुबैको अन्तर मसँग–सँगै तत्त्वदर्शीहरूद्वारा पनि देखिएको छ। श्रीकृष्णले त्यही सत्यलाई दोहोऱ्याउनु भयो जुन तत्त्वदर्शीहरूले कुनै बेला देखेका थिए। श्रीकृष्ण पनि एउटा तत्त्वदर्शी महापुरुष हुनुहुन्थ्यो। परमतत्व परमात्माको प्रत्यक्ष दर्शन गरेर त्यसमा स्थित भएकाहरू तत्त्वदर्शी कहलाउँछन्। सत् र असत् के हुन्? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ–

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति।।१७।।

नाशरहित त त्यो हो, जसमा यो सम्पूर्ण जगत् व्याप्त छ। यस '**अव्ययस्य**'– अविनाशीलाई विनाश गर्न कोही समर्थ छैन; तर यो 'अविनाशी', 'अमृत'को नाम के हो? त्यो को हो?

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत।।१८।।

अविनाशी, अप्रमेय, नित्यस्वरूप आत्माका यी सबै शरीर नाशवान् भनिएका छन्। यसैले भरतवंशी अर्जुन! तिमी युद्ध गर। आत्मा नै अमृत हो, आत्मा नै अबिनशी हो, जसको तीनटै कालमा नाश हुँदैन। आत्मा नै सत् हो। शरीर नाशवान् हो, यो नै असत् हो, जसको तीनटै कालमा अस्तित्व छैन।

'शरीर नाशवान् छ, यसैले तिमी युद्ध गर'– यस आदेशबाट यो स्पष्ट हुँदैन कि अर्जुन मात्रले कौरवलाई मारुन्। पाण्डवपक्षमा पनि शरीर नै उभिएका थिए। के पाण्डवको शरीर अविनाशी थियो? यदि शरीर नाशवान् हो भने श्रीकृष्ण कसको रक्षामा उभिनुभएको थियो? के अर्जुन कुनै शरीरधारी थियो? शरीर जो असत् छ, जसको अस्तित्व छैन, जसलाई रोक्न सकिंदैन, के श्रीकृष्ण त्यही शरीरको रक्षामा उभिनुभएका छन्? यदि यस्तो हो भने उनी पनि अविवेकी र मुर्ख छन्; किनकि अगाडि श्रीकृष्ण आफै भन्नुहुन्छ कि जो मात्र शरीरको लागि बाँच्दछ, श्रम गर्छ, त्यो अविवेकी र मुर्खबुद्धि हो। त्यो पापायु पुरुष व्यर्थ बाँच्दछ। ३/१३ अन्ततः अर्जुन को थियो?

वस्तुतः अनुराग नै अर्जुन हो। अनुरागीका लागि इष्ट सधैं रथीबनेर साथै रहन्छ। सखाजस्तो उसको मार्गदर्शन गर्छ। तपाई शरीर हुनुहुन्न। शरीर त आवरण हो, बस्ने घर हो। त्यसमा बस्ने अनुरागपूर्ण आत्मा हो। भौतिक युद्ध, मार्नु–काट्नुले शरीरको अन्त्य हुँदैन। यो शरीर छुट्नेछ अनि आत्माले अर्को शरीर धारणा गर्नेछ। यसै सन्दर्भमा श्रीकृष्णले भनिसक्नु भएको छ कि जसरी बाल्यकालबाट युवा वा बृद्धावस्था आउँछ, त्यसै प्रकार शरीरान्तरको प्राप्ति हुन्छ। शरीर काटेपछि जीवात्माले नयाँ वस्त्र फेर्नेछ।

शरीर संस्कारहरूमा आश्रित छ र संस्कार मनमा आधारित छ। '**मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।**' (पंचदशी, ५/६०) मनको बिल्कुल निरोध हुनु, अचल–स्थिर रहनु र अन्तिम संस्कारको विलय एउटै क्रिया हो। संस्कारहरूको सतह टुट्नु नै शरीरको अन्त्य हो। यसलाई टुटाउन तपाईले आराधना गर्नु पर्नेछ, जसलाई श्रीकृष्णले 'कर्म' वा निष्काम कर्मयोगको संज्ञा दिनुभएको छ। श्रीकृष्णले ठाउँ–ठाउँमा अर्जुनलाई युद्धको प्रेरणा दिनुभयो; तर एउटा पनि श्लोक यस्तो छैन जसले भौतिक युद्ध वा मारकाटको समर्थन गर्छ। यो युद्ध सजातीय र विजातीय प्रवृत्तिहरूको हो, अन्तर्देशमा छ।

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते।।१९।।

जसले यस आत्मालाई मर्नेयोग्य मान्छन तथा जसले यस आत्मालाई मरेको ठान्दन्छ, ती दुबैले नै आत्मालाई जान्दैनन्; किनकि यो आत्मा न त मर्छ र न मारिन्छ नै फेरि यसैमा जोर दिनुहुन्छ–

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे।।२०।।

यो आत्मा कुनै कालमा न जन्मिन्छ र न मर्छ, किनकि यसले वस्त्र नै फेरि रहन्छ। न यो आत्मा भएर अरू केही हुनेछ; किनकि यो अजन्मा हो, नित्य छ, शाश्वत र पुरातन छ। शरीर नष्ट भए पनि यो नष्ट हुँदैन्। आत्मा नै सत्य हो, आत्मा नै पुरातन हो, आत्मा नै शाश्वत हो, सनातन हो। तपाई को हुनुहुन्छ? शाश्वत धर्मको उपासक। शाश्वत को हो? आत्मा। अर्थात् हामी–तपाई आत्माको उपासक हौं। यदि तपाई आत्मिक पथलाई जान्नु हुन्न भने तपाईसँग शाश्वत–सनातन नामको कुनै वस्तु छैन। उसको लागि तपाईलाई चाहना छ भने प्रत्यशी अवश्य हुनुहुन्छ; तर सनातनधर्मी हुनु हुन्न, सनातन धर्मको नाममा कुनै कुरीतिको शिकार हुनुहुन्छ।

देश–विदेशमा, मानव मात्रमा आत्मा एकैजस्तो छ। यसैले विश्वमा कहीं पनि कसैले आत्माको स्थिति दिलाउने क्रिया जान्दछ र त्यसमा हिड्नको लागि प्रयत्नशील छ भने ऊ सनातनधर्मी हो; चाहे ऊ आफूलाई ईसाई, मुसलमान, यहूदी वा केही पनि किन न भनोस्।

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्।।२१।।

पार्थिव शरीरलाई रथ बनाएर ब्रह्मरूपी लक्ष्यमा अचूक निशाना लगाउने पृथापुत्र अर्जुन! जो पुरुष यस आत्मालाई नाशरहित, नित्य, अजन्मा र अव्यक्त ठान्दछ, त्यो पुरुषले कसरी कसैलाई मार्छ? अविनाशीको विनाश असम्भव छ,

अजन्मा जन्म लिंदैन, अतः शरीरको लागि शोक गर्नु हुँदैन। यसैलाई उदाहरणद्वारा स्पष्ट गर्नुहुन्छ–

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही।।२२।।

जस्तै मानिस '**जीर्णानि वासांसि**'– जीर्ण–शीर्ण पुराना वस्त्रहरू त्यागेर नयाँ वस्त्रहरू ग्रहण गर्दछ, ठीक त्यसैप्रकार यो जीवात्मा पुरानो शरीरलाई त्यागेर अर्को नयाँ शरीर धारण गर्दछ। जीर्ण भएपछि नै नयाँ शरीर धारण गर्नुछ भने शिशु किन मर्छ? यो वस्त्र त अझै विकसित हुनुपर्ने। वस्तुतः यो शरीर संस्कारहरूमा आधारित छ। संस्कार जीर्ण भएपछि शरीरको त्याग हुन्छ। यदि संस्कार दुई दिनका हुन् भने अर्को दिन नै शरीर जीर्णभयो। यसपछि मानिस एक क्षण पनि बढी बाँच्दैन। संस्कार नै शरीर हो। आत्मा संस्कारहरूको अनुसार नयाँ शरीर धारण गर्दछ। '**अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति।' (छान्दोग्योपनिषद्, ३/१४)** अर्थात् यो पुरुष निश्चय नै संकल्पमय हो। यसलोकमा पुरुषको जस्तो निश्चय हुन्छ, त्यस्तो नै यहाँबाट मरेर गएपछि हुन्छ। आफ्नो संकल्पले बनाएका शरीरहरूमा पुरुष उत्पन्न हुन्छ। यसप्रकार मृत्यु शरीरको परिवर्तन मात्र हो, आत्मा मर्दैन। फेरि यसको अजरता–अमरतामा बल दिनुहुन्छ–

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः।।२३।।

अर्जुन! यस आत्मालाई शस्त्रादिले काट्दैन, अग्नि यसलाई डढाउन सक्दैन, पानी यसलाई भिजाउन सक्दैन र न वायुले यसलाई सुकाउन सक्छ।

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः।।२४।।

यो आत्मा अच्छेद्य छ– यसमा प्वाल पार्न सकिंदैन, यो अदाह्य छ यसलाई डढाउन सकिंदैन, यो अक्लेद्य छ यसलाई भिजाउन सकिंदैन, आकाशले

यसलाई आफुमा समाहित गर्न सक्दैन। यो आत्मा निःसन्देह अशोष्य, सर्वव्यापक, अचल, स्थिर रहने र सनातन छ।

अर्जुनले भनेका थिए कि कुलधर्म सनातन हो। यस्तो युद्ध गर्नाले सनातन धर्म नष्ट हुन्छ; तर श्रीकृष्णले यसलाई अज्ञान माने र आत्मालाई नै सनातन बताउनु भयो। तपाई को हुनुहुन्छ? सनातन धर्मको अनुयायी। सनातन के हो? आत्मा। यदि तपाई आत्मासम्मको दूरी पार गर्ने विधि–विशेषबाट अवगत हुनुहुन्न भने तपाई सनातन धर्म जान्नु हुन्न। यसको कुपरिणाम साम्प्रदायिकतामा फँसेका धर्मभीरु मानिसहरूलाई भोग्न परिराखेको छ। मध्यकालीन भारतमा बाहिरबाट आउने मुसलमानहरू मात्र १२ हजार थिए आज २८ करोड छन्। १२ हजारदेखि बढेर लाखौ हुन सक्थे, बढी भन्दा बढी करोडको लगभग हुनसक्थे अरू कति हुनसक्थे? यो २८ करोडबाट पनि बढ्दै छन्। सबै हिन्दू नै हुन्, तपाईको सहोदर भाई हुन्, जो छुनु र खानुले नष्ट भए। उनीहरू नष्ट भएनन् बरू उनको सनातन, अपरिवर्तनशील धर्म नष्ट भैसके।

जब मैटर (Matter) क्षेत्रमा जन्मलिने कुनै पनि वस्तु यस सनातनलाई स्पर्श गर्न सक्तैन भने छुनु–खानुले सनातन धर्म नष्ट कसरी हुनसक्छ? यो धर्म होइन, एउटा कुरीति–परिस्थिति थियो, जसले भारतमा साम्प्रदायिक वैमनस्य बढ्यो, देशको विभाजन भयो र राष्ट्रिय एकताको लागि आज पनि समस्या बनेको छ।

यो कुरीतिहरूका कथानक इतिहासमा प्रशस्त मात्रामा भरिएका छन्। हमीरपुर जिल्लामा पचास–साठी परिवार कुलीन क्षत्रिय (क्षेत्री) थिए, आज उनीहरू सबै मुसलमान हुन्। उनीहरूमा न तोपको र न तरवारको हमला भयो। भयो के? आधीरातमा एक–दुइजना मौलवी त्यस गाउँको एकमात्र इनारको छेउमा लुके कि कर्मकाण्डी ब्राह्मण सबभन्दा पहिले यहाँ नुहाउन आउने छ। त्यहाँ पुग्ने बित्तिकै उनीहरूले त्यसलाई समात्यो र मुख बन्द गरिदिए। उहाँको सामुन्ने त्यस इनारबाट पानी झिके, मुख लगाएर पानी खाए र बचेको पानी इनारभित्र हालिदिए, रोटीको एउटा टुक्रा पनि हालिदिए। पंडितज्यू हेरिरहे, विवश थिए। त्यसपछि पंडितज्यूलाई पनि साथै लिएर उनीहरू गए। आफ्नो घरमा उसलाई बन्द गरिदिए।

अर्को दिन उनीहरूले हात जोरेर पंडितज्यूसँग भोजनको लागि निवेदन गरे, तब उनी रिसाए– अरे! तिमी यवन हौ म ब्राह्मण, अनि कसरी खाऊँ? उनीहरूले भने– 'महाराज! हामीलाई तपाई जस्तो विचारवान् मान्छेहरूको ठूलो आवश्यकता छ। क्षमा गर्नुस्।' पंडितज्यूलाई छोडिदिए।

पंडितज्यूले आफ्नो गाउँ आए। देखे, मानिसहरू इनारको प्रयोग पूर्ववत् गर्दै थिए। उनी अनशन गर्न थाले। मान्छेहरूले कारण सोधे, तब भने– "यवन यस इनारको चौतारीमाथि चढेको थियो। मेरो अगाडी उनीहरूले यस इनारलाई जुठो गरिदिए र यसमा रोटीको टुक्रा पनि हालिदिए।" गाउँका मान्छेहरू स्तब्ध भए, सोधे– "अब के हुनेछ?" पंडितज्यूले भने– "अब के हुने? धर्म त नष्ट भयो।"

त्यस बेला मान्छेहरू शिक्षित थिएनन्। थाहा छैन कहिलेदेखि स्त्रीहरू र शूद्रहरूबाट पढ्ने अधिकार खोसिएको थियो। वैश्यले धनोपार्जन गर्नु नै आफ्नो धर्म मानेका थिए। क्षत्रिय चारणहरूको प्रशस्ति गायनमा मस्त थिए कि अन्नदाताको तरवार टल्केपछि बिजुली चम्कन लाग्थ्यो, दिल्लीको सिंहासन हल्लिन लाग्थ्यो। सम्मान त्यसरी नै प्राप्त थियो भने पढ्ने किन? धर्मसँग उनीहरूलाई के लिनु–दिनु थियो र? धर्म मात्र ब्राह्मणहरूको वस्तु बनेर रहेको थियो। उनीहरू नै धर्मसूत्रहरूका रचयिता, व्याख्याकार र उनीहरू नै झुठो–साँचोको निर्णायक थिए; जबकि प्राचीनकालमा स्त्रीहरू, वैश्यहरू, क्षत्रियहरू र ब्राह्मणहरू सबैलाई वेद पढ्ने अधिकार थियो। प्रत्येक वर्णका ऋषिहरूले वैदिक मन्त्रहरूको रचना गरेका छन्, शास्त्र–निर्णयमा भाग लिएका छन्। प्राचीन राजाहरूले धर्मको नाममा अडम्बर गर्नेलाई दण्ड दिए, धर्मपरायणहरूलाई समादर गरेका थिए। तर मध्यकालीन भारतमा सनातन धर्मको यथार्थ जानकारी (ज्ञान) न राखेकोले उपरोक्त गाउँलेहरू भेडाजस्तै एउटा कुनामा उभिंदै गए कि धर्म नष्टभयो। कति मानिसहरूले यस्तो अप्रिय शब्द सुनेर आत्महत्या गरे; तर सबै जना कहाँसम्म प्राणान्त गर्थे। अटूट श्रद्धा भए पनि विवश भएर अरू समाधान खोज्नु पर्‍यो। आज पनि उनीहरू बाँस गाडेर, मूसल राखेर हिन्दूहरूको जस्तै विवाह गर्दछन्, एउटा मौलवी निकाह पढाएर जान्छ। ती सबै शुद्ध हिन्दू हुन्, सबै मुसलमान बने।

भएको के थियो? पानी पिएका थिए, अनजानमा मुसलमानहरूले छोएको खाएका थिए। यसैले धर्म नष्ट भयो। धर्म त छुईमुई (लाजवन्ती) जस्तै भयो। यो लाजवन्ती एउटा विरुवा हो, तपाईले छोएमा पातहरू खुम्चिन्छन्, हात झिक्ने बितिकै फेरि विकसित हुन्छ। यो विरुवा त हात हटाएपछि विकसित हुन्छ; तर धर्म त यस्तो निन्याउरो भयो कि कहिलै पनि विकसित नै भएन। उनीहरू मरे– सधैंको लागि उसको राम–कृष्ण र परमात्मा मरे। जो शाश्वत थिए, उनीहरू मरे। वास्तवमा त्यो शाश्वतको नाममा कुनै कुरीति थियो, जसलाई मानिसहरूले धर्म मानेका थिए।

धर्मको शरणमा हामी किन जान्छौं? किनकि हामी मरणधर्मा (मर्ने–बाँच्ने) हौं र धर्म कुनै ठोस चीज हो, जसको शरणमा गएर हामी पनि अमर हुन्छौं। हामी त मारेपछि मर्नेछौं र यो धर्म मात्र छुनु र खानुले मर्नेछ, अनि त यसले हाम्रो के रक्षा गर्नेछ? धर्मले त तपाईको रक्षा गर्छ, तपाईभन्दा शक्तिशाली छ। तपाई तरवारबाट मर्नुहुन्छ तर धर्म? त्यो छोएदेखि नष्टभयो। कस्तो छ तपाईको धर्म? कुरीतिहरू नष्ट हुन्छन् न कि सनातन। सनातन त यस्तो ठोस वस्तु हो, जसलाई शास्त्रले पनि काट्न सक्दैन, अग्निले जलाउन सक्दैन, पानीले पनि गिलो पार्न सक्दैन। खानु–पिउनु त टाढाको कुरा, प्रकृतिमा उत्पन्न हुने कुनै पनि वस्तुले उसको स्पर्श नै गर्न सक्दैन भने त्यो सनातन नष्ट कसरी भयो?

यस्तै कुरीतिहरू अर्जुनकालमा पनि थिए। उसको शिकार अर्जुन पनि थियो। उसले विलाप गर्दै भने कि कुलधर्म सनातन हो। युद्धबाट सनातन धर्म नष्ट हुनेछ। कुलधर्म नष्ट भएमा हामी अनन्तकालसम्म नरकमा जानेछौं। तर श्रीकृष्णले भन्नुभयो– "तिमीलाई यस्तो अज्ञान कहाँबाट उत्पन्न भयो?" प्रमाणित छ कि त्यो कुनै कुरीति थियो, त्यसैबेला श्रीकृष्णले उसको निराकरण गरेर भन्नुभयो कि आत्मा नै सनातन हो। यदि तपाई आत्मिक पथलाई जान्नु हुन्न भने सनातन धर्ममा तपाईको प्रवेश अहिलेसम्म भएको छैन।

जब यो सनातन–शाश्वत आत्मा सबैमा व्याप्त छ भने खोज्ने कसलाई? यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि।।२५।।

यो आत्मा अव्यक्त अर्थात् इन्द्रियहरूको विषय होइन, इन्द्रियहरूद्वारा यसलाई सम्झन सकिंदैन। जबसम्म इन्द्रिय र विषयको सँयोग रहन्छ तबसम्म आत्मा त छ; तर त्यसलाई बुझ्न सकिंदैन। त्यो अचिन्त्य हो। जबसम्म चित्त र चित्तको लहर रहन्छ, तबसम्म त्यो शाश्वत त छ; तर हाम्रो दर्शन, उपभोग र प्रवेशको लागि होइन। अतः चित्तलाई निरोध गर्नुस्।

पहिले श्रीकृष्णले भन्नु भएको छ कि असत् वस्तुको अस्तित्व छैन र सत्‌को तीनटै कालमा अभाव छैन। त्यो सत्य हो आत्मा। आत्मा नै अपरिवर्तनशील, शाश्वत र अव्यक्त छ। तत्वदर्शीहरूले आत्मालाई यिनै विशेष गुणधर्मले पूर्ण देखे। न त दस भाषाको जानकारले देख्यो, न कुनै समृद्धिशालीले देख्यो; बरू तत्वदर्शीहरूले देखे। श्रीकृष्णले अघि भन्नुभयो, तत्व परमात्मा हो। मनको निरोधकालमा साधकले उसको दर्शन र त्यसमा प्रवेश पाउँछ। प्राप्तिकालमा भगवान् पाइन्छन् र अर्को क्षण त्यसले आफ्नो आत्मालाई ईश्वरीय गुणधर्मबाट विभूषित देख्दछ। त्यसले हेर्छ कि आत्मा नै सत्य, सनातन र परिपूर्ण छ। यो आत्मा अचिन्त्य हुन्छ। यो विकाररहित अर्थात् अपरिवर्तनशील कहलाउँछ। अतः अर्जुन! आत्मालाई यस्तो जानेर तिमी शोक गर्ने योग्य होइन। अब श्रीकृष्ण अर्जुनको विचारहरूमा विरोधाभास देखाउँदै हुनुहुन्छ, जुन सामान्य तर्क हो–

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि।।२६।।

यदि तिमी यसलाई सधैं जन्मलिने र सधैं मर्ने मान्दछौं तापनि तिमीले शोक गर्नु हुदैन; किनकि–

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि।।२७।।

यस्तो मानिए पनि जन्मलिनेको निश्चित मृत्यु र मर्नेहरूको निश्चित जन्म सिद्ध हुन्छ। यसैले तिमी बिना उपाय भएको यस विषयमा शोक गर्ने योग्य छैनौं। जसको कुनै उपचार छैन, उसको लागि शोक गर्नु एउटा अरू दुःखलाई आमन्त्रित गर्नु हो।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना।।२८।।

अर्जुन! सम्पूर्ण प्राणि जन्मनु भन्दा पहिले बिना शरीर भएका र मरेपछि पनि बिना शरीर भएका छन्। जन्मको पूर्व र पश्चात् पनि देखिंदैन, मात्र जन्म-मृत्युको बीचमात्र शरीर धारण गरेको देखिन्छन्। अतः यस परिवर्तनको लागि व्यर्थको चिन्ता गर्दछौं? यस आत्मालाई कसले देख्छ? यसमा भन्नुहुन्छ-

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्।।२९।।

अघि श्रीकृष्णले भन्नुभएको थियो कि यस आत्मालाई तत्वदर्शीहरूले देखेका छन्; अब तत्वदर्शनको दुर्लभतामा प्रकाश पार्नुहुन्छ कि कोही विरलै महापुरुष नै यस आत्मालाई आश्चर्य जस्तो देख्छ। सुन्दैन, प्रत्यक्ष देख्छ र त्यस्तै अर्को कुनै महापुरुषले नै आश्चर्य जस्तो यसको तत्वलाई भन्दछ। जसले देखेको छ, त्यसैले यथार्थ भन्न सक्छ। अर्को कुनै विरलै साधक यसलाई आश्चर्य जस्तो सुन्छ। सबैले सुन्दा पनि सुन्दैन; किनकि यो अधिकारीको लागि नै हो। हे अर्जुन! कोही-कोही त सुनेर पनि यस आत्मालाई जान्दैनन्; किनकि साधना गर्न सक्दैनन्। तपाई लाख ज्ञानका कुरा सुन्नोस्, बुझ्नु होस्, टुप्पी कसेर बुझ्नोस्, लालायित पनि रहनोस्, तर मोह धेरै प्रबल छ, केही समय पछि नै तपाई आफूलाई सांसारिक व्यवहारहरूमा लिप्त पाउनु हुनेछ।

अन्त्यमा श्रीकृष्ण निर्णय दिनुहुन्छ-

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि।।३०।।

अर्जुन! यो आत्मा सबैको शरीरमा सँधै अवध्य छ, अकाट्य छ। यसैले सम्पूर्ण भूत-प्राणिहरूको लागि तिमी दुःख गर्ने लायक छैनौं।

'आत्मा नै सनातन हो'- यस तथ्यको प्रतिपादन गरी, यसको प्रभुतासहित वर्णन गरेर यो प्रश्न यहीं पूर्ण हुन्छ। अब प्रश्न उठ्छ कि यसको प्राप्ति कसरी

हुन्छ? सम्पूर्ण गीतामा यसको लागि मात्र दुइ बाटो छन्– पहिलो बाटो निष्काम कर्मयोग र अर्को ज्ञानयोग। दुबै बाटोमा गर्ने कर्म एउटै हुन्। त्यस कर्मको अनिवार्यतामा जोड (बल) दिंदै योगेश्वर श्रीकृष्ण ज्ञानयोगको विषयमा भन्नुहुन्छ–

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते।।३१।।

अर्जुन! स्वधर्म देखेर पनि तिमी डराउने लायक छैनौं; किनकि धर्मसंयुक्त युद्धभन्दा ठूलो अरू कुनै परमकल्याणकारी बाटो क्षत्रियको लागि छैन। अहिलेसम्म त 'आत्मा शाश्वत छ', 'आत्मा सनातन छ', 'उही एकमात्र धर्म हो'– भनिएको छ, अब यो स्वधर्म कस्तो? धर्म त एकमात्र आत्मा नै हो। त्यो त अचल स्थिर छ, तब धर्माचरण के? तर यस आत्मपथमा प्रवृत्त हुने क्षमता प्रत्येक व्यक्तिको बेग्ला–बेग्लै हुन्छ। स्वभावबाट उत्पन्न यस क्षमतालाई स्वधर्म भनिएको छ।

यही एउटा सनातन आत्मिक पथमा हिड्ने साधकहरूलाई महापुरुषले स्वभावबाट उनको क्षमता अनुसार चार श्रेणीहरूमा बाँडे– शूद्र, वैश्य, क्षेत्रिय र ब्राह्मण। साधनाको शुरू अवस्थामा सबै साधक शूद्र अर्थात् अल्पज्ञ हुन्छ। घण्टौं भजनमा बसेर पनि ऊ दस मिनेट पनि आफूलाई पक्षमा पाउँदैन। ऊ प्रकृतिको मायाजालबाट मुक्त हुन्सक्दैन। यस अवस्थामा महापुरुषको सेवाद्वारा उसको स्वाभावमा सद्गुण आउँछन्। ऊ वैश्य श्रेणीको साधक बन्नेछ। आत्मिक सम्पत्ति नै स्थिर सम्पत्ति हो। यसको उसले विस्तार–विस्तारै संग्रह र गोपालन अर्थात् इन्द्रियहरूको सुरक्षा गर्नमा सक्षम हुन्छ। काम, क्रोध इत्यादिबाट इन्द्रियहरूको हिंसा हुन्छ तथा विवेक–वैराग्यले यिनको सुरक्षा हुन्छ; तर प्रकृतिलाई निर्जीव गर्ने क्षमता त्यसमा हुँदैन। क्रमशः उन्नति गर्दा–गर्दै साधकको अन्तःकरणमा तीनटै गुणहरूलाई काट्ने क्षमता अर्थात् क्षत्रियत्व आउँछ। यसै स्तरमा प्रकृति र उसको विकारहरू नष्ट गर्ने क्षमता आउँछ। यसैले युद्ध यहींबाट आरम्भ हुन्छ। क्रमशः साधना गरेर साधक ब्राह्मणत्वको श्रेणीमा बदलिन्छ। यस समय मनको शान्ति, इन्द्रियहरूको दमन, धारावाही चिन्तन, सरलता, अनुभव, ज्ञान इत्यादि लक्षणहरू साधकमा स्वतः प्रवाहित हुनेछ। त्यसको अनुष्ठानबाट हिडेर क्रमशः त्यसले ब्रह्ममा प्रवेश पाउनेछ, जहाँ त्यो ब्राह्मण पनि रहिरहदैन्।

विदेह राजा जनकको सभामा महर्षि याज्ञवल्क्यले चाक्रायण, उषस्ति, कहोल, आरुणि, उद्दालक र गार्गीका प्रश्नहरूको समाधान गर्दै भने कि आत्म–साक्षात्कारलाई पूर्णरूपले सम्पादन गर्ने नै ब्राह्मण हुन्छ। यो आत्मा नै लोक, परलोक र समस्त प्राणिहरूलाई भित्रबाट नियमित गर्दछ। सूर्य, चन्द्रमा, पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि, तारागण, अन्तरिक्ष, आकाश र प्रत्येक क्षण यस आत्माकै प्रशासनमा हुन्छन्। यो तिम्रो आत्मा अन्तर्यामी अमृत हो। आत्मा अक्षर हो, यस अतिरिक्त सबै नाशवान् छन्। जसले यस लोकमा यस 'अक्षरलाई' नजानेर हवन गर्दछ, हजारौं वर्षसम्म यज्ञ गर्दछ, उसका यी सबै कर्म नाशवान् हुन्। जसले यस अक्षरलाई नजानीकन यस लोकबाट मरेर जान्छ, ऊ दयनीय हुन्छ, कृपण हुन्छ र जो यस अक्षरलाई जानेर यस लोकबाट मरेर जान्छ त्यो ब्राह्मण हो। (बृहदारण्यकोपनिषद्, ३/४–५–७–८)

अर्जुन क्षत्रिय श्रेणीको साधक हुन्। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि क्षत्रिय श्रेणीको साधकको लागि युद्धबाहेक अरू कुनै कल्याणकारक बाटो नै छैन। प्रश्न उठ्छ कि क्षत्रिय के हो? प्रायः मानिसहरू यसको आशय समाजमा जन्मले उत्पन्न ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र जातिहरूसँग लिन्छन्। यिनलाई नै चार वर्ण मानेका छन्। तर होइन, शास्त्रकारले स्वयं भन्छ कि क्षत्रिय के हो? वर्ण के हो? यहाँ उहाँले मात्र क्षत्रियको नाम लिनुभयो र अगाडि अठारौं अध्यायसम्म यस प्रश्नको समाधान प्रस्तुत गर्नुभयो कि वस्तुतः यी वर्ण के हुन् र कसरी यसमा परिवर्तन हुन्छ?

श्रीकृष्णले भन्नुभयो, '**चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्**' (**गीता, ४/१३**)– चार वर्णहरूको सृष्टि मैले गरें। अनि के मानिसलाई विभाजित गरियो? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि होइन, '**गुणकर्म विभागशः**'– गुणहरूको माध्यमले कर्मलाई चार भागमा बाँडियो। अब यो हेर्नुछ कि त्यो कर्म के हो, जसलाई बाँडियो? गुण परिवर्तनशील छन्। साधनाको उचित प्रक्रियाद्वारा तामसीबाट राजसी र राजसीबाट सात्विक गुणमा प्रवेश पाइन्छ। अन्ततः ब्राह्मण स्वभाव बन्छ। त्यो समय ब्रह्म प्रवेश दिलाउने सबै योग्यताहरू त्यस साधकमा रहन्छन्। वर्ण–सम्बन्धी प्रश्न यहाँबाट आरम्भ भएर अठारौं अध्यायमा गएर पूर्ण हुन्छ।

श्रीकृष्णको मान्यता छ– '**श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।**' **(गीता, १८/४७)** स्वभावबाट उत्पन्न यस धर्ममा प्रवृत्तहुने क्षमता जुन स्तरको हुन्छ, त्यो गुणरहित शूद्र श्रेणीको भए पनि यसले परमकल्याण गर्छ; किनकि तपाई त्यहीबाट उत्थान गर्नुहुन्छ। त्योभन्दा माथिको नक्कल गरेर साधक नष्ट हुन्छ। अर्जुन! आफ्नो स्वभावबाट उत्पन्न यस युद्धमा प्रवृत्त हुने आफ्नो क्षमतालाई हेरेर पनि तिमी भय गर्ने योग्य छैनौं। यसभन्दा बढी अर्को कुनै कल्याणकारी कार्य क्षत्रियकोलागि छैन्। यसमा प्रकाशपार्दै फेरि योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम्।।३२।।

पार्थिव शरीरलाई नै रथ बनाएर अचूक लक्ष्य गर्ने अर्जुन! स्वतःप्राप्त स्वर्गको लागि खुलेको ढोका जस्तो यस युद्धलाई भाग्यवान् क्षत्रियले नै प्राप्त गर्दछन्। क्षत्रिय श्रेणीको साधकमा तीनै गुणहरूलाई काट्ने क्षमता हुन्छ। उसको लागि स्वर्गको ढोका खुलेको छ; किनकि त्यसमा दैवी सम्पद् पूर्णतः अर्जित रहन्छ, स्वरमा विचरण गर्ने उसमा क्षमता रहन्छ। यो नै स्वर्गको ढोका हो। क्षेत्र–क्षेत्रज्ञको यस युद्धलाई भाग्यवान् क्षत्रियले नै प्राप्त गर्छ; किनकि त्यसमा नै यस संघर्षको क्षमता हुन्छ।

संसारमा युद्धहरू हुन्छन्। विश्व समेटिएर लड्छ, प्रत्येक जाति लड्छन्; तर शाश्वत विजय जित्नेहरूलाई पनि प्राप्त हुँदैन। यिनीहरू त बदला हुन्। जो जसलाई जति थिच्दछ, कालान्तरमा त्यसले पनि त्यति नै थिचिनु पर्दछ। यो कस्तो विजय हो, जसमा इन्द्रियहरूलाई सुकाउने शोक बनी रहन्छ। अन्त्यमा शरीर पनि नष्ट भएर जान्छ? वास्तविक संघर्ष त क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको हो, जसमा एक पटक विजय भएपछि प्रकृतिको सधैंको लागि निरोध र परमपुरुष परमात्माको प्राप्ति हुन्छ। यो यस्तो विजय हो, जसको पछि हार हुदैन।

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि।।३३।।

र यदि तिमी यस 'धर्मयुक्त संग्राम' अर्थात् शाश्वत सनातन परमधर्म परमात्मामा प्रवेश गराउने धर्मयुद्ध गर्दैनौ भने 'स्वधर्म' अर्थात् स्वभावबाट

उत्पन्न संघर्ष गर्ने क्षमता, क्रियामा प्रवृत्त हुने क्षमतालाई गुमाएर पाप अर्थात् आवागमन र अपकीर्ति प्राप्त हुनेछ। अपकीर्तिमा प्रकाश पार्न हुन्छ–

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते।।३४।।

सबैमान्छेहरू धेरै कालसम्म तिम्रो अपकीर्तिको कथा भन्नेछन्। आज पनि पदच्युत हुने महात्माहरूमा विश्वामित्र, पराशर, निमि, श्रृंगी इत्यादिको गणना हुन्छ। धैरै साधकले आफ्नो धर्ममा विचार गर्दछन्, सोच्दछन् कि मान्छेले हामीलाई के भन्नेछन्? यस्तो भाव पनि साधनामा सहायक हुन्छ। यसबाट साधनामा लागीरहने प्रेरणा पाइन्छ। केही दूरीसम्म यो भावले पनि साथ दिन्छ। माननीय पुरुषहरूको लागि अपकीर्ति मर्नुभन्दा पनि ठूलो हुन्छ।

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्।।३५।।

जुन महारथीहरूको दृष्टिमा तिमी धेरै माननीय भएर अब तुच्छतालाई प्राप्त गर्नेछौ, ती महारथीहरूले तिमीलाई भयको कारण युद्धबाट भयभीत भएको मान्नेछन्। महारथी को? यस पथमा महान् परिश्रमले अगाडि बढ्ने साधक महारथी हुन्। यसै प्रकार यत्तिकै परिश्रमले अविद्यातिर तान्ने काम, क्रोध, लोभ, मोह आदि पनि महारथी हुन्। जो तिमीलाई धेरै सम्मान दिन्थे कि साधक प्रशंसनीय छ, तिमी उसको दृष्टिबाट झर्नेछौ। यतिमात्र होइन–

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्।।३६।।

शत्रुहरूले तिम्रो पराक्रमको निन्दा गर्दै नभन्ने खालका धेरै कुराहरू भन्नेछन्। एउटा दोष लाग्यो भने चारैतिबाट निन्दा र खराबीहरूको बाढी आउँछ, नभने खालका कुराहरू भनिन्छन्। यो भन्दा ठूलो दुःख के हुनेछ? अतः–

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः।।३७।।

यस युद्धमा मरेछौ भने स्वर्ग प्राप्त गर्नेछौ, स्वरमा विचरण गर्ने क्षमता रहनेछ। श्वासको बाहिर प्रकृतिमा विचरण गर्ने धाराहरू अवरुद्ध हुनेछन्। परमदेव

परमात्मामा प्रवेश दिलाउने दैवी सम्पद् हृदयमा पूर्णतः प्रवाहित रहनेछ। अथवा यस संघर्षमा जितेपछि महामहिम स्थिति प्राप्त गर्नेछौ। यसैले अर्जुन! युद्धको लागि निश्चयी भएर उठ।

प्रायः मानिसहरू यस श्लोकको अर्थ यस्तो लगाउँछन् कि यस युद्धमा मरे स्वर्ग जानेछौ र जिते पृथ्वीको भोग गर्नेछौ; तर तपाईलाई स्मरण होला, अर्जुनले भनिसकेका छन्, "भगवान्! पृथ्वी नै होइन बरू त्रैलोक्यको साम्राज्य र देवताहरूको स्वामित्व अर्थात् इन्द्रपद प्राप्त भए पनि म त्यो उपाय देख्दिन, जो इन्द्रियहरूलाई सुकाउने मेरो शोकलाई समाप्त गर्न सकोस्। यदि यति नै पाउनु छ भने गोविन्द! म युद्ध कहिलै गर्दिन।" यदि यतिमा पनि श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि- अर्जुन! लडाई गर। जिते पृथ्वी पाउने छौ, हारे स्वर्गको नागरिक बन्नेछौ, तब श्रीकृष्णले के नै दिनुहुन्छ र? अर्जुन योभन्दा अगाडिको सत्य, श्रेय (परमकल्याण)को कामना गर्ने शिष्य थियो, जसलाई सद्गुरुदेव श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि क्षेत्र-क्षेत्रज्ञको यस संघर्षमा यदि शरीरको समय पूरा हुन्छ र लक्ष्यसम्म पुग्न सकिएन भने स्वर्ग प्राप्त गर्नेछौ अर्थात् स्वरमा नै विचरण गर्ने क्षमता प्राप्त गर्नेछौ, दैवी सम्पद् हृदयमा प्रवाहित हुनेछ र यो शरीर रहदा-रहदै संघर्षमा सफल भयौ भने '**महीम्**'- सबैभन्दा महान् ब्रह्मको महिमाको उपभोग गर्नेछौ, महामहिमका स्थिति प्राप्त गर्नेछौ। जितेपछि सर्वस्व, किनकि महामहिमत्वलाई प्राप्त गर्नेछौ र हार्‍यो भने देवत्व- दुबै हातमा लड्डु रहनेछ। लाभमा लाभ र हानिमा पनि लाभ नै हुन्छ। फेरि यसैमा बल दिंदै हुनहुन्छ-

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि।।३८।।

यसप्रकार सुख-दुःख, लाभ-हानि, जय-पराजयलाई समान संझेर तिमी युद्धको लागि तयार होऊ। युद्ध गरेर तिमी पापको भागी हुने छैनौं। अर्थात् सुखमा सर्वस्व र दुःखमा पनि देवत्व छ। लाभमा महीम्को स्थिति अर्थात् सर्वस्व र हानिमा देवत्व हुनेछ। जयमा महामहिम स्थिति र पराजयमा पनि दैवी सम्पद्माथि अधिकार छ। यसप्रकार आफ्नो लाभ-हानिलाई स्वयं संझेर तिमी युद्धको लागि तयार होऊ। लड्नुमा नै दुबै वस्तुहरू छन्। लडेपछि पाप अर्थात् आवागमन प्राप्त हुने छैन। अतः तिमी युद्धको लागि तयार होऊ।

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि।।३९।।

पार्थ! यो बुद्धि तिम्रो लागि ज्ञानयोगको विषयमा भनिएको छ। कुन बुद्धि? यो नै कि युद्ध गर। ज्ञानयोगमा यतिमात्रै छ कि आफ्नो हस्ती (तागत) हेरे, लाभ-हानिलाई राम्ररी विचार गरेर कि जितमा महामहिम स्थिति र हारपछि देवत्व, जयमा सर्वस्व र पराजयमा पनि देवत्व, दुबैप्रकारका लाभ छन्। युद्ध नगरेमा सबैले हामीलाई खराब भन्नेछन्, भयभीत भएको मान्नेछन्, बदनामी हुनेछ, यसप्रकार आफ्नो अस्तित्व सामुन्ने राखेर स्वयं विचार गरेर युद्धमा अग्रसर हुनु नै ज्ञानयोग हो।

प्रायः मानिसहरूमा भ्रान्ति छ कि ज्ञानमार्गमा कर्म (युद्ध) गर्नु पर्दैन। उनीहरू भन्छन् कि ज्ञानमार्गमा कर्म छैन। 'म त शुद्ध छु', 'चैतन्य छु', 'अहं ब्रह्मास्मि।', 'गुण नै गुणमा कार्यरत हुन्छन्।'- यस्तो मानेर हातमा हाथ राखेर बस्छन्। योगेश्वर श्रीकृष्णको अनुसार यो ज्ञानयोग होइन। ज्ञानयोगमा पनि त्यही कर्म गर्नुछ, जुन निष्काम कर्मयोगमा गरिन्छ। दुबैमा मात्र बुद्धिको, दृष्टिकोणको अन्तर छ। ज्ञानमार्गी आफ्नो स्थिति संझेर, आफूमा निर्भर भएर कर्म गर्छ, जबकि निष्काम कर्मयोगी इष्टमा आश्रित भएर कर्म गर्छ। गर्नु दुबै मार्गमा छ र त्यो कर्म पनि एउटै हो, जसलाई दुबै मार्गहरूमा गर्नुछ। मात्र कर्म गर्ने दृष्टिकोण दुई छन्।

अर्जुन! यस बुद्धिलाई अब तिमी निष्काम कर्मयोगको विषयमा सुन, जसबाट युक्त भएर तिमी कर्महरूको बन्धनलाई राम्ररी नष्ट गर्नेछौ। यहाँ श्रीकृष्णले 'कर्म'को नाम पहिलो पटक लिनुभयो, तर यो भन्नु भएन कि कर्म के हो? अब कर्म न भनेर पहिले कर्मको विशेषताहरूमाथि प्रकाश पार्नुहुन्छ-

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्।।४०।।

यस निष्काम कर्मयोगमा सुरुको अर्थात् बीजको नाश हुँदैन्। सीमित फलरूपी दोष छैन, यसैले यस निष्काम कर्मको, यस कर्मबाट सम्पादित धर्मको थोरै पनि साधनले जन्म-मृत्युरूपी महान् भयबाट उद्धार गरिदिन्छ। तपाई यस कर्मलाई बुझेर त्यसमाथि दुई पाइला अगाडि मात्र हिड्नुस (जो सदगृहस्थ

आश्रममा रहेर मात्र हिड्न सकिन्छ, साधक त हिड्छन् नै) बीउ मात्र छरी दियौं भने अर्जुन! बीउको नाश हुँदैन। प्रकृतिमा कुनै क्षमता छैन, यस्तो कुनै अस्त्र छैन कि त्यस सत्यलाई मेटाउन सकोस्। प्रकृतिले मात्र पर्दा हाल्न सक्छ, केहि ढिलो गर्न सक्छ, तर साधनको आरम्भलाई नाश गर्न सक्दैन।

अगाडि श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि सबै पापीहरूभन्दा ठूलो पापी किन न होस् ज्ञानरूपी डुङ्गाद्वारा निःसन्देह पार हुनेछ। ठीक त्यसै कुरालाई यहाँ भन्नुहुन्छ कि– अर्जुन! निष्काम कर्मयोगको बीजारोपण गरीदेऊ भने त्यो बीउको नाश हुँदैन। विपरीत फलरूपी दोष पनि यसमा हुँदैन कि तिमीलाई स्वर्ग, ऋद्धिहरू वा सिद्धिहरूसम्म पुऱ्याएर छाडीदेउन्। तिमीले यो साधनलाई छाडे पनि यो साधनले तिम्रो उद्धार गरेर नै छोड्नेछ। यस निष्काम कर्मयोगको थोरै पनि साधनाले जन्म–मृत्युको महान् भयबाट उद्धार गरिदिन्छ। '**अनेकजन्म-संसिद्धस्ततो याति परां गतिम्।**' (**गीता, ६/४५**) कर्मको यो बीजारोपणले अनेकौं जन्महरू पश्चात् त्यही उभ्याई दिनेछ, जहाँ परमधाम छ, परमगति छ। यसै क्रममा अगाडि भन्नुहुन्छ–

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्।।४१।।

अर्जुन! यस निष्काम कर्मयोगमा क्रियात्मक बुद्धि एउटै छ। क्रिया एक छ र परिणाम पनि एउटै नै छ। आत्मिक सम्पत्ति नै स्थिर सम्पत्ति हो। यस सम्पत्तिलाई प्रकृतिको द्वन्दमा विस्तार–विस्तारै अर्जित गर्नु व्यवसाय हो। यो व्यवसाय वा निश्चयात्मक क्रिया पनि एउटै हो। तब त जुन मानिसले अनेकौं क्रियाहरू बताउँछन्, के उनीहरू भजन गर्दैनन् ? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– "हो, उनीहरू भजन गर्दैनन्। ती पुरुषहरूको बुद्धि अनन्त हाँगा भएको हुन्छ, यसैले अनन्त क्रियाहरूको विस्तार गर्दछन्।"

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः।।४२।।

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति।।४३।।

हे पार्थ! ती '**कामात्मानः**'– कामनाहरूले युक्त, '**वेदवादरताः**'– वेदको वाक्यहरूमा अनुरक्त, '**स्वर्गपराः**'– स्वर्गलाई नै परमलक्ष्य मान्नु हुन्छ कि यसको अगाडि केही छँदैछैन।– यस्तो भन्ने अविवेकीजन जन्म–मृत्युरूपी फलदिने, भोग र ऐश्वर्यको प्राप्तिको लागि धेरै क्रियाहरूको विस्तार गर्दछन् र देखावटी शोभापूर्ण वाणीमा पनि व्यक्त गर्दछन्। अर्थात् अविवेकीहरूको बुद्धि अनन्त भेदहरू भएका हुन्छन्। उनीहरू फलदिने वाक्यहरूमा नै आसक्त हुन्छन, वेदका वाक्यहरूलाई नै प्रमाण मान्छन्, स्वर्गलाई श्रेष्ठ मान्छन्। उनीहरूको बुद्धि धेरै भेदहरू भएका हुन्छन्, यसैले अनन्त क्रियाहरूको रचना गर्छन्। उनीहरू नाम त परमतत्व परमात्माको नै लिन्छन तर त्यसको आडमा अनन्त क्रियाहरूको विस्तार गर्छन्। त के अनन्त क्रियाहरू कर्म होइनन्। कृष्ण भन्नुहुन्छ– होइनन्। अनि त्यो एउटा निश्चित क्रिया हो के? श्रीकृष्ण अहिले यो भन्नु हुन्न। अहिले त मात्र यति नै भन्नुहुन्छ कि अविवेकीहरूको बुद्धि अनन्त हाँगाहरू भएको हुन्छ, यसैले उनी अनन्त क्रियाहरूको विस्तार गर्छन्। उनी विस्तारमात्र गर्दैनन् बरू आलङ्कारिक शैलीमा त्यसलाई व्यक्त पनि गर्दछन्। त्यसको प्रभाव के हुन्छ?–

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते।।४४।।

उनीको वाणीको छाप जस–जसको चित्तमा पर्दछ, अर्जुन! तिनको बुद्धि पनि नाश हुन्छ न कि उनले केही पाउँछन्। त्यो वाणीद्वारा हरण भएको चित्तहुनेहरूको र भोग–ऐश्वर्यमा आसक्त पुरुषको अन्तःकरणमा क्रियात्मक बुद्धि रहदैन, इष्टमा समाधिस्थ गराउने निश्चयात्मक क्रिया त्यसमा हुदैन।

यस्ता अविवेकीहरूको वाणी सुन्छ कसले? भोग र ऐश्वर्यमा आसक्त हुनेले नै सुन्छ, अधिकारीले सुन्दैन। यस्ता पुरुषहरूमा सम र आदितत्वमा प्रवेश गराउने निश्चयात्मक क्रियामा संयुक्त बुद्धि हुँदैन।

प्रश्न उठ्छ कि '**वेदवादरताः**'– जो वेदका वचनहरूमा आसक्त छन्, के उनले पनि गल्ती गर्छन्? यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्।।४५।।

अर्जुन! '**त्रैगुण्यविषया वेदा**'– वेदले तीन गुणसम्म प्रकाश पार्दछ। यसको अगाडिको कुरा उसलाई थाहा हुँदैन। यसैले '**निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।**'– अर्जुन! तिमी तीनवटै गुणहरूबाट माथि उठ अर्थात् वेदहरूको कार्यक्षेत्रबाट माथि बढ्। कसरी बढ्ने? यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ, '**निर्द्वन्द्वः**'– सुख–दुःखका द्वन्द्वहरूबाट रहित, नित्य सत्य वस्तुमा स्थित र योगक्षेम नखोजेर आत्मपरायण होऊ। यसप्रकार माथि उठ। प्रश्न उठ्छ कि हामी नै उठौं वा कोही वेदहरूभन्दा माथि उठेको पनि छ? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि अगाडि जो पनि उठ्छ, उसले ब्रह्मलाई जान्दछ र जो ब्रह्मलाई जान्दछ, ऊ विप्र हो।

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः।।४६।।

चारैतिरबाट परिपूर्ण जलाशय प्राप्त भएपछि मानिसको सानो जलाशयबाट जति प्रयोजन रहन्छ, राम्ररी ब्रह्मलाई जान्ने ब्राह्मणलाई वेदहरूसँग त्यति नै प्रयोजन रहन्छ। तात्पर्य यो छ कि जो वेदबाट माथि उठ्छ, उसले ब्रह्मलाई जान्दछ, उही नै ब्राह्मण हो। अर्थात् तिमी वेदहरूबाट माथि उठ, ब्राह्मण बन।

अर्जुन क्षत्रिय थिए, श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि ब्राह्मण बन। ब्राह्मण, क्षत्रिय इत्यादि वर्ण स्वभावका क्षमताहरूको नाम हो। यो कर्मप्रधान हुन्छ न कि जन्मदेखि निर्धारित हुने कुनै रुढि। जसलाई गंगाको धारा प्राप्त छ, त्यसलाई क्षुद्र जलाशयबाट के प्रयोजन? कोही त्यसमा दिसा धुन्छन भने कोही पशुहरूलाई जलाशयमा नुहाइदिन्छ, यसका अगाडि कुनै उपयोग छैन। यसैप्रकार ब्रह्मलाई साक्षात् जान्ने त्यस विप्र महापुरुषको, त्यस ब्राह्मणको वेदहरूसँग त्यति नै प्रयोजन रहन्छ। प्रयोजन रहन्छ अवश्य, वेद रहन्छन् किनकि आउने पीढिहरूको लागि उनको उपयोग छ। त्यहींबाट वार्ता आरम्भ हुनेछ। यसपछि योगेश्वर श्रीकृष्ण 'कर्म' गर्ने बेलामा गर्नुपर्ने सावधानीहरूको प्रतिपादन गर्नुहुन्छ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि।।४७।।

कर्म गर्नुमा नै तिम्रो अधिकार होस, फलमा होइन। यस्तो संझनु कि फल छँदैछैन। फलको वासना गर्ने पनि नहोऊ र कर्म गर्नुमा तिम्रो अश्रद्धा पनि नहोस्।

अहिलेसम्म योगेश्वर श्रीकृष्णले उनचालिस श्लोकमा पहिलोपल्ट कर्मको नाम लिनुभयो, तर यो भन्नु भएन कि त्यो कर्म के हो र त्यसलाई गर्ने कसरी? त्यस कर्मको विशेषताहरूमाथि प्रकाश पार्नुभयो कि–

(१) अर्जुन! यस कर्मद्वारा तिमी कर्मको बन्धनबाट राम्रो प्रकारले मुक्त हुनेछौं।

(२) अर्जुन! यसमा आरम्भको अर्थात् बीउको नाश हुदैन। आरम्भ गरिदियो भने प्रकृतिसँग त्यसलाई नष्ट गर्ने कुनै उपाय छैन।

(३) अर्जुन! यसमा सीमित फलरूपी दोष पनि छैन कि स्वर्ग, ऋद्धि-सिद्धिहरूमा अल्झाएर रोकी देओस्।

(४) अर्जुन! यस कर्मको थोरै पनि साधना जन्म-मरणको भयबाट उद्धारक हुन्छ।

तर अहिलेसम्म उनले यो भनेनन् कि त्यो कर्म के हो? गर्ने कसरी? यसै अध्यायको एकचालिसौं श्लोकमा वहाँले भन्नुभयो–

(५) अर्जुन! यसमा निश्चयात्मक बुद्धि एउटै छ, क्रिया एउटै छ। अनि के धेरै क्रिया गर्नेहरू भजन गर्दैनन्? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– उनीहरू कर्म गर्दैनन्। यसका कारण वहाँ भन्नुहुन्छ कि अविवेकीहरूको बुद्धि अनन्त शाखा भएका हुन्छन्, यसैले अनन्त क्रियाहरूको विस्तार गरिलिन्छन्। उनीहरू देखावटी शोभायुक्त वाणीमा यी क्रियाहरूलाई व्यक्त पनि गर्दछन्। उनीहरूको वाणीको छाप जसको हृदयमा पर्दछ, उसको बुद्धि नष्ट हुन्छ। अतः निश्चयात्मक क्रिया एउटै हो, तर यो भन्नु भएन कि त्यो क्रिया कुन हो?

सतचालिसौं श्लोकमा वहाँले भन्नुभयो– अर्जुन! कर्म गर्नुमा नै तिम्रो अधिकार छ, फलमा छैन। फलको चाहना राख्ने पनि नहोऊ र कर्म गर्नमा तिम्रो अश्रद्धा पनि नहोस् अर्थात् निरन्तर गरिरहनका लागि त्यसैमा लीन भएर गर्नु, तर यो भन्नु भएन कि त्यो कर्म के हो? प्रायः यस श्लोकलाई उदाहरण दिंदै मानिसहरू भन्दछन् कि केही पनि गर मात्र फलको कामना नगर, भइहाल्यो निष्काम कर्मयोग, तर अहिलेसम्म श्रीकृष्णले भन्नुभएन कि कर्म कुन हो, जसलाई गरौं? यहाँ मात्र कर्मको विशेषताहरूमाथि प्रकाश पार्नुभयो कि कर्मले

दिन्छ के र कर्म गर्ने समयमा पालन गर्नुपर्ने सावधानीहरू के हुन्? प्रश्न जस्ताको त्यस्तै छ, जसलाई योगेश्वरले अगाडिको अध्याय तीन–चारमा स्पष्ट गर्नु हुनेछ।

फेरि यसैमा जोड (बल) दिनुहुन्छ–

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते।।४८।।

हे धनंजय! आसक्ति र संग–दोषलाई त्यागेर, सिद्धि र असिद्धिमा समान भाव राखेर, योगमा स्थिर रहेर कर्म गर। कुन कर्म? निष्काम कर्म गर। '**समत्वं योग उच्यते**'– यो समत्व भावलाई नै योग भनिन्छ। विषमता जसमा नहोस्, यस्तो भावलाई समत्व भनिन्छ। ऋद्धि र सिद्धिहरूले विषम बनाउँछन्, आसक्तिले हामीलाई विषम बनाउँछ, फलको इच्छाले विषमता उत्पन्न गर्दछ, यसैले फलको चाहना हुनु हुँदैन, तर पनि कर्म गर्नुमा अश्रद्धा पनि नहोओस्। देखेको सुनेको सबै वस्तुहरूमा आसक्तिको त्याग गरेर, प्राप्ति र अप्राप्तिको विषयमा न सोचेर मात्र योगमा स्थित भएर कर्म गर। योगबाट चित्त चलायमान नहोस्।

योग एउटा पराकाष्ठाको स्थिति हो र एउटा प्रारम्भको स्थिति पनि हुन्छ। प्रारम्भमा पनि हाम्रो दृष्टि लक्ष्यमा नै हुनु पर्दछ। अतः योगमा दृष्टि राख्दै कर्मको आचरण गर्नु पर्दछ। समत्व भाव अर्थात् सिद्धि र असिद्धिमा समभाव नै योग कहलाउँछ। जसलाई सिद्धि र असिद्धिले विचलित गर्न सक्दैन, विषमता जसमा उत्पन्न हुँदैन, यस्तो भाव हुनुको कारण यसलाई समत्व योग भन्ने गरिन्छ। यसले इष्टबाट समत्व दिलाउँछ, यसैले यसलाई समत्व योग भनिन्छ। कामनाहरूको बिल्कुलै त्याग हुन्छ, यसैले यसलाई निष्काम कर्मयोग भनिन्छ। परमात्मासँग मेल गराउँछ, यसैले यसको नाम योग अर्थात् मेल हो। यसमा बौद्धिक स्तरमा ध्यान राख्नुपर्छ कि सिद्धि र असिद्धिमा समभाव रहोस्, आसक्ति नहोस्, फलको चाहना आउन नपाओस्। यसैले यहि निष्काम कर्मयोग, बुद्धियोग पनि कहलाउँछ।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः।।४९।।

धनंजय! '**अवरं कर्म**'– निकृष्ट कर्म, वासनायुक्त कर्म बुद्धियोगबाट धेरै टाढा छन्। फलको कामना गर्नेहरू कृपण हुन्। उनीहरू आत्मासँग उदारताको

व्यवहार गर्दैनन्। अतः समत्व बुद्धियोगको आश्रय ग्रहण गर। जस्तो कामना छ, त्यस्तै पायौ भने त्यसलाई भोग्नको लागि शरीर धारण गर्नु पर्नेछ। आवागमन बनेको छ भने कल्याण कस्तो? साधकले त मोक्षको पनि वासना राख्नु हुदैन; किनकि वासनाबाट मुक्त हुनु नै मोक्ष हो। फलको प्राप्तिको चिन्तन गर्नाले साधकको समय व्यर्थ नष्ट हुन्छ र फल प्राप्त भएपछि त्यो त्यस फलमा अल्झिन्छ। उसको साधना समाप्त हुन्छ। अनि ऊ भजन किन गरोस्? त्यहाँबाट त्यो बाटो विराउँछ। यसैले समत्व बुद्धिले योगको आचरण गरौं।

ज्ञानमार्गलाई पनि श्रीकृष्णले बुद्धियोग भन्नुभएका थिए कि– अर्जुन! यो बुद्धि तिम्रो लागि ज्ञानयोगको विषयमा भनियो र यहाँ निष्काम कर्मयोगलाई पनि बुद्धियोग भनियो। वस्तुतः दुबैमा बुद्धिको दृष्टिकोणको नै अन्तर छन्। त्यसमा लाभ–हानिलाई जाँच गरेर हिड्नु पर्छ। यसमा पनि बौद्धिक स्तरमा समत्व बनाइराख्नु पर्दछ, यसैले यसलाई समत्व बुद्धियोग भनिन्छ। यसैले धनंजय! तिमी समत्व बुद्धियोगको आश्रय ग्रहण गर; किनकि फलको वासना गर्ने अत्यन्त कृपण हुन्छन्।

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्।।५०।।

समत्व बुद्धियुक्त पुरुषले पुण्य–पाप दुबैलाई यसै लोकमा त्यागिदिन्छ। त्यसमा लिपायमान हुँदैन। यसैले समत्व बुद्धियोगको लागि चेष्टा गर। '**योगः कर्मसु कौशलम्**'– समत्व बुद्धिको साथ कर्महरूको आचरण नै कौशल योग हो।

संसारमा कर्म गर्ने दुई दृष्टिकोण प्रचलित छन्। मान्छेहरू कर्म गर्छन् तर उसको फल पनि अवश्य चाहन्छन् वा फल न पाए कर्म गर्न चाहँदैन; तर योगेश्वर श्रीकृष्ण यी कर्महरूलाई बन्धनकारी भन्नु हुँदै, आराधनालाई एकमात्र कर्म मान्नुहुन्छ। यस अध्यायमा वहाँले कर्मको नाम मात्र लिनुभयो। आध्याय तीनको नवौं श्लोकमा यसको परिभाषा दिनु भएको छ र चौथो अध्यायमा कर्मको स्वरूपमाथि विस्तारपूर्वक प्रकाश पार्नु भएको छ। प्रस्तुत श्लोकमा श्रीकृष्णले सांसारिक परम्पराबाट हटेर कर्म गर्ने विधि बताउनु भयो कि कर्म त

गर, श्रद्धापूर्वक गर; तर फलको अधिकारलाई स्वेच्छाले छोडिदेउ। फल कहाँ जानेछ? यो नै कर्म गर्ने कौशल हो। निष्काम साधकको सबै शक्ति यसप्रकार कर्ममा लागी रहन्छ। आराधनाको लागि नै त शरीर हुन्छ। तापनि जिज्ञासा स्वाभाविक हुन्छ कि के सधैं कर्म नै गरी रहनुपर्छ वा यसको केही परिणाम पनि निस्कने छ? यसलाई हेरौं–

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्।।५१।।

बुद्धियोगले युक्त ज्ञानीहरू कर्मबाट उत्पन्न हुने फललाई त्यागेर जन्म र मृत्युको बन्धनबाट छुटकारा पाउँछन्। उनीहरू निर्दोष अमृतमय परमपदलाई प्राप्त हुन्छन्।

यहाँ तीन बुद्धिहरूको चित्रण छ। (श्लोक ३९) सांख्यबुद्धिमा दुई फल छन्– स्वर्ग र श्रेय। (श्लोक ५१) कर्मयोगमा प्रवृत्त बुद्धिको एउटै फल छ– जन्म–मृत्युबाट मुक्ति, निर्मल अविनाशी पदको प्राप्ति। मात्र यी दुई नै योगक्रिया हुन्, यसबाहेक अरू बुद्धि अविवेकजन्य, अनन्त शाखाहरू भएका छन्, जसको फल कर्मयोगको लागि पटक–पटक जन्म–मृत्यु हुन्छ।

अर्जुनको दृष्टि त्रिलोकीको साम्राज्य र देवताहरूका स्वामीपनसम्म नै सीमित थियो। यतिसम्मको लागि नै ऊ युद्धमा प्रवृत्र हुन सकिरहेको थिएन। यहाँ श्रीकृष्ण उसलाई नयाँ तथ्य उद्घाटित गर्नुहुन्छ कि आसक्तिरहित कर्मद्वारा अनामय पद प्राप्त हुन्छ। निष्काम कर्मयोगले परमपद दिलाउँछ, जहाँ मृत्युको प्रवेश हुदैन। यस कर्ममा प्रवृत्ति कहिले हुनेछ?–

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च।।५२।।

जुन कालमा तिम्रो (प्रत्येक साधकको) बुद्धि मोहरूपी दलदललाई पूर्णतः पार गर्नेछ, अलिकति पनि मोह रहँदैन– न पुत्रमा, न धनमा, न प्रतिष्ठामा– यी सबैबाट सम्पर्क टूटेपछि, त्यस बेला जो सुन्ने योग्य हुन्छ त्यसलाई तिमी सुन्न सक्नेछौ र सुने अनुसार वैराग्यलाई प्राप्त हुन सक्नेछौ अर्थात् त्यसलाई आचरणमा परिणत गर्न सक्नेछौ। अहिले जुन सुन्नेलायक छ, त्यसलाई न त तिमीले सुन्न

पाएका छौ र आचरणको त प्रश्न नै उठदैन। यसै योग्यतामा फेरि प्रकाश पार्नुहुन्छ–

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि।।५३।।

अनेकौं प्रकारका वेदवाक्यहरूलाई सुनेर विचलित भएको तिम्रो बुद्धि जब परमात्म–स्वरूपमा समाधिस्थ भएर अचल, स्थिर हुनेछ, तब तिमी समत्व योगलाई प्राप्त हुनेछौ। पूर्ण समस्थितिलाई प्राप्त गर्नेछौ, जसलाई 'अनामय परमपद' भनिन्छ। यो नै योगको पराकाष्ठा हो र यो नै अप्राप्यको प्राप्ति हो। वेदहरूबाट पनि यही शिक्षा पाइन्छ; तर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ, '**श्रुतिविप्रतिपन्ना**'– श्रुतिहरूको अनेकौं सिद्धान्तलाई सुनेर बुद्धि विचलित हुन्छ। सिद्धान्त त अनेकौं सुनियो, तर जो सुन्ने योग्य छ, मानिसहरू त्यसबाट टाढा नै रहन्छन्।

यो विचलित बुद्धि जुन बेला समाधिमा स्थिर हुनेछ, तब तिमी योगको पराकाष्ठा अमृतपद प्राप्त गर्नेछौ। यसमा अर्जुनको उत्कण्ठा स्वाभाविक छ कि ती महापुरुष कस्ता कसरी हुन्छन्, जो अनामय परमपदमा स्थित छन्, समाधिमा जसको बुद्धि स्थिर छ? उनले प्रश्न गरे–

अर्जुन उवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्।।५४।।

'**समाधीयते चित्तं यस्मिन् स आत्मा एव समाधिः**'– जसमा चित्तको समाधान गर्न सकिन्छ त्यो आत्मा नै समाधि हो। अनादि तत्वमा जसले समत्व प्राप्त गर्दछ, उसलाई समाधिस्थ भनिन्छ। अर्जुनले सोधे– केशव! समाधिस्थ स्थिरबुद्धिभएको महापुरुषका के लक्षण हुन्छन्? स्थितप्रज्ञ पुरुष कसरी बोल्छ? उ कसरी बस्छ? उ कसरी हिड्छ? चार प्रश्न अर्जुनले गरे। यसमा भगवान् श्रीकृष्णले स्थितप्रज्ञको लक्षण बताउँदै भन्नुभयो–

श्रीभगवानुवाच

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते।।५५।।

पार्थ! जब मानिसले मनमा स्थित सम्पूर्ण कामनाहरूलाई त्यागिदिन्छ, तब त्यो आत्माद्वारा आत्मामा नै सन्तुष्ट भएर स्थिरबुद्धिवाला भनिन्छ। कामनाहरूको त्यागमा नै आत्माको दिग्दर्शन हुन्छ। यस्तो आत्माराम, आत्मतृप्त महापुरुष नै स्थितप्रज्ञ हो।

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते।।५६।।

दैहिक, दैविक तथा भौतिक दुःखहरूमा जसको मन उद्विग्न हुँदैन, सुखको प्राप्तिको जसको स्पृहा हटिसकेको छ तथा जसको राग, भय र क्रोध नष्ट भइसकेका छन्, मननशीलताको चरम सीमामा पुगेको यस्तो मुनि स्थितप्रज्ञ कहलाउँछ। यसको अरु लक्षण बताउनु हुन्छ–

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।।५७।।

जो पुरुष सर्वत्र स्नेहरहित भएर, शुभ अथवा अशुभलाई प्राप्त भएर न प्रसन्न हुन्छ र न द्वेष गर्छ, उसको बुद्धि स्थिर छ। शुभ त्यो हो, जो परमात्मस्वरूपमा लगाउँछ। अशुभ त्यो हो जो प्रकृतितिर लिएर जान्छ; तर स्थितप्रज्ञ पुरुष अनुकूल परिस्थितिहरूबाट न प्रसन्न हुन्छ र न प्रतिकूल परिस्थितिहरूबाट द्वेष गर्छ; किनकि प्राप्त हुने योग्य वस्तु त्यसबाट अलग हुदैन र न पतित गर्ने विकारहरू उसको लागि हुन्छन् अर्थात् अब साधनसँग उसको आफ्नो कुनै प्रयोजन रहेन।

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।।५८।।

जसरी कछुवा आफ्नो अंगलाई समेट्छ, ठीक त्यसैप्रकार यो पुरुष जब सबैतिरबाट आफ्नो इन्द्रियहरूलाई समेट्छ, अनि उसको बुद्धि स्थिर हुन्छ। खतरालाई देख्ने बित्तिकै कछुवाले जसरी आफ्नो टाउको र खुट्टा लुकाउँछ, ठीक त्यसरी जुन पुरुष विषयहरूमा विचरण गर्दै गरेको इन्द्रियहरूलाई सबैतिरबाट समेटेर हृदय–देशमा निरोध गर्छ, त्यस समयमा त्यस पुरुषको बुद्धि स्थिर हुन्छ। तर यो त एउटा दृष्टान्त मात्र हो। खतराको आभास समाप्त हुनासाथ कछुवाले

आफ्नो अंग पुनः फैलाउँछ, के त्यसरी स्थितप्रज्ञ महापुरुष पनि विषयहरूमा रस लिनथाल्छ? यसमा भन्नुहुन्छ–

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते।।५९।।

इन्द्रियहरूद्वारा विषयहरूलाई ग्रहण नगर्ने पुरुषहरूको विषय त निवृत्त हुन्छ, किनकि वहाँ ग्रहण नै गर्नुहुन्न, तर उसको राग निवृत्त हुँदैन, आसक्ति रही रहन्छ। सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई विषयहरूबाट समेट्ने निष्कामकर्मीको राग पनि '**परं दृष्ट्वा**'– परमतत्व परमात्माको साक्षात्कार गरेर निवृत्त हुन्छ।

महापुरुषले कछुवा जस्तो आफ्नो इन्द्रियहरूलाई विषयमा फैलाउँदैन। एक पटक इन्द्रियहरू समेटिए संस्कार नै समाप्त हुन्छ, फेरि ती निस्कदैनन्। निष्काम कर्मयोगको आचरणद्वारा परमात्माको प्रत्यक्ष दर्शनका साथै त्यस पुरुषको विषयहरूबाट राग पनि निवृत्त हुन्छ। प्रायः चिन्तन–पथमा हठ गर्छन्। हठद्वारा इन्द्रियहरूलाई रोकेर उनी विषयबाट त निवृत्त हुन्छन् तर मनमा उसको चिन्तन, राग लागेकै हुन्छ। यो असक्ति '**परं दृष्ट्वा**'– परमात्माको साक्षात्कार गरेपछि निवृत्त हुन्छ, यसभन्दा पहिले हुँदैन।

'पूज्य महाराजज्यू' यस सम्बन्धमा आफ्नो एउटा घटना भन्नुहुन्थ्यो। गृहत्यागभन्दा पूर्व वहाँलाई तीन पटक आकाशवाणी भएको थियो। मैले सोधें– "महाराजज्यू! तपाईलाई भविष्यवाणी किन भयो, हामीहरूलाई त भएन?" तब यसमा महाराजज्यूले भन्नुभयो– '**हो! ई शंका मोहूं के भई रही।**' अर्थात् यो सन्देह मलाई पनि भएको थियो। तब अनुभवमा आयो कि म सात जन्मदेखि लगातार साधु हुँ। चार जन्म त मात्र साधुजस्तै भेष बनाएँ, तिलक लगाएँ, कहिले विभूति लगाएँ, कतै कमण्डल लिएर विचरण गरें। योगक्रियाको ज्ञान थिएन। तर अघिल्लो तीन जन्मदेखि राम्रो साधुछु, जस्तो हुन पर्दछ। ममा योगक्रिया जाग्रत थियो। अघिल्लो जन्ममा पार लागी सकेको थियो, निवृत्ति पनि हुनै लागेको थियो, तर दुई इच्छा थियो– स्त्री र गाँजा। मनभित्र इच्छाहरू थिए, तर बाहिरबाट मैले शरीरलाई दृढ राखें। मनमा वासना लागेको थियो, यसैले जन्म लिनु पर्‍यो। जन्मलिने बित्तिकै भगवान्‌ले थोरै समयमा सबै

थोक देखाएर–सुनाएर निवृत्ति दिलाउनु भयो, दुई–तीन चटकन दिएर साधु बनाइदिनु भयो।

ठीक यही कुरा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि इन्द्रियहरूद्वारा विषयलाई ग्रहण नगर्ने पुरुषको विषय त निबृत्त हुन्छ; तर साधनाद्वारा परमपुरुष परमात्माको साक्षात्कार गरेपछि ऊ विषयहरूको रागबाट पनि निवृत हुनजान्छ। अतः जबसम्म साक्षात्कार हुँदैन, 'कर्म' गर्नुछ।

उर कछु प्रथम बासना रही। प्रभु पद प्रीति सरित सो बही।।
(रामचरितमानस, ५/४८/६)

इन्द्रियहरूलाई विषयबाट समेट्नु कठिन छ। यसमाथि प्रकाश पार्नुहुन्छ कि–

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः।।६०।।

कौन्तेय! प्रयत्न गर्नेहरू मेधावी पुरुषको प्रमथनशील इन्द्रियहरू उसको मनलाई जबरजस्ती हरण गर्छन्, विचलित गरिदिन्छ। यसैले–

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।।६१।।

ती सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई संयत गरेर, योगबाट युक्त र समर्पणको साथै मेरो आश्रित होउ किनकि जुन पुरुषको इन्द्रियहरू वशमा हुन्छ, उसको बुद्धि स्थिर हुन्छ। यहाँ योगेश्वर श्रीकृष्ण साधनको निषेधात्मक आवयवहरूद्वारा उसको विधेयात्मक पक्षमा जोड (बल) दिनुहुन्छ। मात्र संयम र निषेधबाट इन्द्रियहरू वशमा हुँदैन। समर्पणको साथै इष्ट–चिन्तन अनिवार्य छ। इष्ट–चिन्तनको अभावमा विषय–चिन्तन हुनेछ, जसको कुपरिणाम श्रीकृष्णको शब्दहरूमा हेरौं–

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते।।६२।।

विषयको चिन्तन गर्ने पुरुषलाई त्यस विषयमा आसक्ति हुन्छ। आसक्तिबाट कामना उत्पन्न हुन्छ। कामना–पूर्तिमा व्यवधान आउनाले क्रोध उत्पन्न हुन्छ।

क्रोध कसलाई जन्मदिन्छ?–

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति।।६३।।

क्रोधबाट विशेष मूर्खता अर्थात् अविवेक उत्पन्न हुन्छ। नित्य–अनित्य वस्तुको विचार रहँदैन। अविवेकबाट स्मरण–शक्ति भ्रमित हुन्छ। (जस्तो अर्जुनलाई भएको थियो– '**भ्रमतीव च मे मनः।**' (१/३०) गीताको समापनमा उसले भन्यो– '**नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा।**', (१८/७३)। के गर्ने, के नगर्ने– यसको निर्णय हुन पाउँदैन।) स्मृति भ्रमित भएमा योगपरायण बुद्धि नष्ट हुन्छ र बुद्धि नष्ट भएमा त्यो पुरुष आफ्नो श्रेय–साधनबाट च्युत हुन्छ।

यहाँ श्रीकृष्णले बल दिनुभयो कि विषयको चिन्तन गर्नु हुँदैन। साधकले नाम, रूप, लीला र धाममा नै कतै लाग्नु पर्छ। भजनमा ढिलो गरेमा मन विषयहरूमा जान्छ। विषयहरूको चिन्तनबाट आसक्ति हुन्छ। आसक्तिबाट त्यस विषयको कामना साधकको अन्तर्मनमा हुन्छ। कामनाको पूर्तिमा व्यवधान भएमा क्रोध, क्रोधबाट अविवेक, अविवेकबाट स्मृति–भ्रम र स्मृति–भ्रमबाट बुद्धि नष्ट हुन्छ। निष्काम कर्मयोगलाई नै बुद्धियोग भनिन्छ, किनकि बुद्धि–स्तरमा यसमा विचार राख्नु पर्छ कि कामना आउन न पाओस्, फल छँदैछैन। कामना आउनाले यो बुद्धियोग नष्ट हुन्छ– '**साधन करिय विचारहीन मन शुद्ध होय नहीं तैसे।**' **(विनयपत्रिका, पद संख्या ११५/३)** विचार आवश्यक छ। विचारशून्य पुरुष श्रेय–साधनबाट तल झर्छ। साधनक्रम टुट्छ, पुरै नष्ट हुँदैन। भोगपछि साधन त्यहींबाट फेरि आरम्भ हुन्छ, जहाँ अवरुद्ध भएको थियो।

यो त विषयाभिमुख साधकको गति हो। स्वाधीन अन्तःकरण साधक कुन गतिलाई प्राप्त हुन्छ? यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति।।६४।।

आत्माको विधिलाई प्राप्त प्रत्यक्षदर्शी महापुरुष राग–द्वेषबाटरहित वशमा गरिएको आफ्नो इन्द्रियहरूद्वारा '**विषयान् चरन्**'– विषयहरूमा विचरण गरी रहे पनि '**प्रसादमधिगच्छति**'– अन्तःकरणको निर्मलतालाई प्राप्त हुन्छ। त्यो

आफ्नो भावदृष्टिमा रहन्छ। महापुरुषको लागि विधि–निषेध रहँदैन। उसको लागि कतै पनि अशुभ रहँदैन, जसबाट ऊ आफ्नो बचाउ गरोस र उसको लागि कुनै शुभ बाँकी रहँदैन, जसको ऊ कामना गरोस्।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते।।६५।।

भगवान्‌को पूर्ण कृपा–प्रसाद 'भगवत्ता'सँग संयुक्त उसमा त्यसको सम्पूर्ण दुःखहरूको अभाव हुन्छ, **'दुःखालयम् अशाश्वतम्'। (गीता, ८/१५)** संसारको अभाव हुन्छ र त्यो प्रसन्नचित्त पुरुषको बुद्धि चाँडै नै राम्रो ढंगले स्थिर हुन्छ। तर जो योगयुक्त छैन, उसको दशामा प्रकाश पार्नु हुन्छ–

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्।।६६।।

योगसाधनरहित पुरुषको अन्तःकरणमा निष्काम कर्मयुक्त बुद्धि हुदैन। त्यस अयुक्तको अन्तःकरणमा भाव पनि हुँदैन। भावनारहित पुरुषलाई शान्ति कहाँ र अशान्त पुरुषलाई सुख कहाँ? योगक्रिया गर्नाले केही देखिनमात्रले नै भाव बन्दछ– **'जानें बिनु न होइ परतीती।' (मानस, ७/८८ख/७)** भावना बिना शान्ति मिल्दैन र शान्तिरहित पुरुषलाई सुख अर्थात् शाश्वत सनातनको प्राप्ति हुँदैन।

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनु विधीयते।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि।।६७।।

पानीमा डुंगालाई जसरी वायुले बगाएर गरेर गन्तव्यबाट टाढा लैजानन्छ, ठीक त्यसैरी विषयहरूमा विचरण गर्दै गरेका इन्द्रियहरूमा जुन इन्द्रियसंग मन रहन्छ, त्यो एउटै इन्द्रियले त्यस अयुक्त पुरुषको बुद्धिलाई हरण गर्छ। अतः योगको आचरण अनिवार्य छ। क्रियात्मक आचरणमाथि श्रीकृष्ण जोड दिंदै भन्नुहुन्छ–

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।।६८।।

यसैले हे महाबाहो ! जुन पुरुषको इन्द्रियहरू इन्द्रियका विषयहरूबाट पुरै वशमा गरिएका हुन्छन्, उसको बुद्धि स्थिर हुन्छ। 'बाहु' कार्यक्षेत्रको प्रतीक हो। भगवान्लाई 'महाबाहु' र 'आजानबाहु' भन्ने गरिन्छ। वहाँले बिना हात-खुट्टाको सबैतिर कार्य गर्नु हुन्छ। वहाँमा जसले प्रवेश पाउँछ वा त्यही भगवत्तातिर अग्रसर छ, त्यो पनि महाबाहु हो। श्रीकृष्ण र अर्जुन दुबैलाई महाबाहु भनिएको छ।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः।।६९।।

सम्पूर्ण भूत-प्राणिको लागि त्यो परमात्मा रात्रितुल्य छ; किनकि वहाँ देखापर्नु हुन्न। न विचारले नै काम गर्छ- यसैले रात्रि सदृश हो। त्यस रात्रीमा, परमात्मामा संयमी पुरुष राम्ररी देख्छ, हिड्छ, जाग्छ; किनकि त्यहाँ उसको पहुँच छ। योगी इन्द्रियहरूको संयमद्वारा त्यसमा प्रवेश पाउँछ। जुन नाशवान् सांसारिक सुख-भोगको लागि सम्पूर्ण प्राणी रात-दिन परिश्रम गर्छन्, योगीको लागि त्यही निशा (रात्रि) हो।

रमा बिलासु राम अनुरागी। तजत बमन जिमि जन बड़भागी।।
(रामचरितमानस, २/३२३/८)

जुन योगी परमार्थ-पथमा निरन्तर सजग र भौतिक इच्छाहरूबाट पुरै निःस्पृह हुन्छ, त्यसले नै त्यस इष्टमा प्रवेश पाउँछ। ऊ बस्न त संसारमा नै बस्छ; तर संसारको त्यसमाथि प्रभाव पर्दैन। महापुरुषको यस प्रकृतिको चित्रणलाई हेरौं-

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी।।७०।।

जस्तै सबैतिरबाट परिपूर्ण अचल-प्रतिष्ठा भएको समुद्रमा नदीहरूको पानी त्यसलाई न हल्लाउँदै ठूलो वेगका साथ त्यसमा समाहित हुन्छ, ठीक

त्यसैप्रकार परमात्मामा स्थित, स्थितप्रज्ञ पुरुषमा सम्पूर्ण भोग विकार उत्पन्न न गरीकन त्यसमा समाहित हुन्छ। यस्तो पुरुष परमशान्तिलाई प्राप्त हुन्छ, न कि भोग भोग्नेहरू।

भयंकर वेगले बग्ने सहस्रौं नदीहरूको धारा बाली–नाली नष्ट गर्दै, हत्याहरू गर्दै, नगरहरूलाई बगाउँदै, हाहाकार मचाउँदै बडो वेगले समुद्रमा झर्छन्; तर समुद्रलाई एक इञ्च पनि न माथि उठाउन सक्छ, न तल झार्छ बरू त्यसैमा समाहित हुन्छ, ठीक यसैप्रकार स्थितप्रज्ञ महापुरुषमा सम्पूर्ण भोग त्यत्तिकै वेगले आउँछन्; तर समाहित हुन्छन्। ती महापुरुषहरूमा न शुभ संस्कार दिन सक्छ, न अशुभ। योगीको कर्म अशुक्ल र अकृष्ण हुन्छन्। किनकि जुन चित्तमा संस्कार पर्दछ, त्यसको निरोध र विलिनीकरण भइसक्यो। यसको साथै भगवत्ताको स्थिति आयो। अब संस्कार परे पनि कहाँ पर्ने? यो एउटै श्लोकमा श्रीकृष्णले अर्जुनका अनेकौं प्रश्नहरूको समाधान गरिदिनु भयो। उसको जिज्ञासा थियो कि स्थितप्रज्ञ महापुरुषको लक्षण के हो? उ कसरी बोल्छ, बस्छ, हिंड्छ? श्रीकृष्णले एउटै शब्दमा उत्तर दिनुभयो कि ऊ समुद्र जस्तै हुन्छ। उसको लागि विधि–निषेध हुँदैन कि यसरी बस र यसरी हिड। ऊ नै परमशान्तिलाई प्राप्त हुन्छ; किनकि संयमी हुन्छ। भोगहरूको कामना गर्नेले शान्ति पाउँदैन। यसमाथि फेरि जोड (बल) दिनुहुन्छ–

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति।।७१।।

जो पुरुष सम्पूर्ण कामनाहरूलाई त्यागेर '**निर्ममः**'– म र मेरो भाव तथा अहंकार र स्पृहाबाट रहित आचरण गर्छ, त्यो त्यस परमशान्तिलाई प्राप्त हुन्छ, त्यसपछि केही पनि पाउन बाँकी रहँदैन।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति।।७२।।

पार्थ ! उपरोक्त स्थिति ब्रह्मलाई प्राप्त भएको पुरुषको स्थिति हो। समुद्रजस्ता ती महापुरुषहरूमा विषय नदीहरू जस्तै त्यसमा मिसिन्छन्। उनी पूर्ण संयमी र प्रत्यक्षतः परमात्मदर्शी हुन्। मात्र 'अहं ब्रह्मास्मि' पढेर वा रटेर यो स्थिति

पाइदैन। साधन गरेर नै यस ब्रह्मको स्थितिलाई पाउन सकिन्छ। यस्तो महापुरुष ब्रह्मनिष्ठामा स्थित भएर शरीरको अन्तकालमा पनि ब्रह्मानन्दलाई नै प्राप्त हुन्छ।

निष्कर्ष–

प्रायः केही मानिसहरू भन्छन् कि दोस्रो अध्यायमा गीता पूरा भयो, तर यदि कर्मको नाममात्र लिएर कर्म पूरा हुन्छ भने गीताको समापन मात्र सकिन्छ। यस अध्यायमा योगेश्वर श्रीकृष्णले यही भन्नुभयो कि– अर्जुन! निष्काम कर्मयोगको विषयमा सुन, जसलाई जानेर तिमी संसारको बन्धनबाट मुक्त हुनेछौ। कर्म गर्नु तिम्रो अधिकार हो, फलमा होइन। कर्म गर्नमा तिम्रो अश्रद्धा पनि न होस्। निरन्तर गर्नको लागि तत्पर होऊ। यसको परिणाममा तिमी '**परं दृष्ट्वा**' **(२/५९)**– परमपुरुषको दर्शन गरेर स्थितप्रज्ञ बन्नेछौ, परमशान्ति पाउनेछौ; तर यो बताएनन् कि 'कर्म' के हो?

यो 'सांख्ययोग' नामक अध्याय होइन। यो नाम शास्त्रकारको होइन, बरू टीकाकारहरूको देन हो। उनीहरू आफ्नो बुद्धिको अनुसार नै ग्रहण गर्छन् भने आश्चर्य के छ?

यस अध्यायमा कर्मको गरिमा, त्यसलाई गर्नमा अपनाउनु पर्ने सावधानी र स्थितप्रज्ञको लक्षण भनेर श्रीकृष्णले अर्जुनको मनमा कर्मको प्रति उत्कण्ठा जगाए, उसलाई केही प्रश्न दिनुभयो। आत्मा शाश्वत छ, सनातन छ, उसलाई जानेर तत्वदर्शी बन। यसलाई प्राप्त गर्ने दुई साधनहरू छन्– 'ज्ञानयोग' र 'निष्काम कर्मयोग'।

आफ्नो शक्तिलाई बुझेर, हानि–लाभको स्वयं निर्णय लिएर कर्ममा प्रवृत्त हुनु ज्ञानमार्ग हो तथा इष्टमा निर्भर भएर समर्पणका साथ त्यही कर्ममा प्रवृत्त हुनु निष्काम कर्ममार्ग वा भक्तिमार्ग हो। गोस्वामी तुलसीदासले दुबैको चित्रण यसप्रकार गर्नुभएको छ–

मोरे प्रौढ़ तनय सम ग्यानी। बालक सुत सम दास अमानी।।
जनहि मोर बल निज बल ताही। दुहु कहँ काम क्रोध रिपु आही।।
(रामचरितमानस, ३/४२/८-९)

मलाई दुई प्रकारले भजन गर्नेहरू छन्– एउटा ज्ञानमार्गी, अर्को भक्तिमार्गी। निष्काम कर्ममार्गी वा भक्तिमार्गी शरणागत भएर मेरो आश्रय लिएर हिड्छ, ज्ञानयोगी आफ्नो शक्ति सामुन्ने राखेर, आफ्नो हानि–लाभको विचार गरेर आफ्नै भरमा हिड्छ, जबकि दुबैको शत्रु एउटै हो। ज्ञानमार्गीले काम–क्रोध आदि शत्रुहरूमाथी विजय पाउनु छ र निष्काम कर्मयोगीले पनि यसैसँग युद्ध गर्नुछ। कामनाहरूको त्याग दुबैले गर्दछन् र दुबै मार्गहरूमा गर्ने कर्म पनि एउटै हो। "यस कर्मको परिणाममा परमशान्तिलाई प्राप्त गर्नेछौ।" तर यो भनेनन् कि कर्म के हो? अब तपाईको अगाडि पनि कर्म एउटा प्रश्न छ। अर्जुनको मनमा पनि कर्मको प्रति जिज्ञासा भयो। तेस्रो अध्यायको आरम्भमा नै उसले कर्म–विषयक प्रश्न प्रस्तुत गरे। अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'कर्मजिज्ञासा' नाम द्वितीयोऽध्यायः।।२।।

यसप्रकार श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको संवादमा 'कर्मजिज्ञासा' नामक दोस्रो अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'कर्मजिज्ञासा' नाम द्वितीयोऽध्यायः।।२।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्भगवद्गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'कर्मजिज्ञासा'नामको दोस्रो अध्याय समाप्त हुन्छ।

।। हरिः ॐ तत्सत् ।।